

ИСТОРИЈСКИ ЗАПИСИ

ОРГАН ИСТОРИЈСКОГ ИНСТИТУТА И ДРУШТВА ИСТОРИЧАРА СРЦГ

Година XVIII

Титоград, 1965.

Књ. XXII, св. 4

Владо Стругар

СТВАРАЊЕ СОЦИЈАЛИСТИЧКЕ ЈУГОСЛАВИЈЕ

(Реферат на IV конгресу историчара Југославије)

Из свега што је био југословенски живот за последње столеће потицале су страсти, свести, силе, које су се у социјалистичкој револуцији најнапрегнутијим начином и најпотпуније расправиле. Зато је тешко решити: како ову тему сагледати, како њом проћи, јер ту, где би могли томови лећи, шта може и треба један реферат да буде? Искључен је као облик анализе, преузак за синтезу, једва довољан за осврт на нека својства покрета и догађаје, погодан за мала пригодна присећања. Његове су могућности да изнесе један ограничен личан поглед.

I

Упознавање постанка социјалистичке Југославије води научну радозналост на изворе мисли о њој, на прве замисли, па на само дело. Дobar ред посматрања кренуће вероватно, од првих поимања и корисних знакова југословенског јединства, где је већ почетак дуготрајним духовним и материјалним сазревањима југословенског уједињења. Говорећи о крвном, духовном и судбинском јединству Југословена, либерали су уздизали осећања буржоаске класе и стварали националну идеологију. И тек што су настали први буржоаски планови државног уједињења, приспео је и први југословенски социјалист, Светозар Марковић, да, историјски гледано, доста верно изрази мисао о будућој заједничкој држави југословенских народа. То је било на почетку доба које је названо империјалистичком епохом. Отада су устанци, паратови на Балкану, туђинске смутње, домаће заблуде и недораслости бацали југословенску државну идеју од једне до друге обале несмирљивог тока балканске историје, али ништа није могло да обори неизбежност та два класна става. Они упоредо постоје, делују, изазивају опредељења и стичу доказе за своју оправданост. Циљ су једнако назвали — народно ослобођење и уједињење — и једнаког су уверења да су Југословени једне крви и истог рода народ; остало у тим ставовима јесу разлике.

Либерали су надахнуто стварали национални идеал да би исказали животне потребе младе буржоазије: слободу од туђинског присуства на домаћем тлу, слободу пословне и радне предузимљивости, слободу ствараличких и рушилачких моћи капитала. Како су били разног сталешког и покрајинског порекла, различитог образовања, духовне крепости и друштвеног позива, либерали нису сложено означили путеве ослобођења и уједињења, нити једнако замишљали облик и уређење заједничке југословенске државе. Социјалисти, примајући национални идеал, народне чежње и достигнуте духовне вредности, придали су им највиши циљ: ослобођење народа из туђинског ропства и сваке друге врсте потчињености. Као следбеници модерне демократије и противници личне власти, социјалисти су доказивали да заједничка југословенска држава треба да буде република. Та пројекција — социјалистичка република Југославија, кад се коначно образовала усред последњих југословенских националних ослободилачких ратова (против Турске и Аустро-Угарске), изгледала је малограђанској свести што и свака друга нестварна помињао, али је убрзо октобарска пролетерска револуција допринела да се може схватити како је баш у њој једна коренита историјска нужност.

Времену на пробу, те две концепције југословеноког ослобођења и уједињења неједнако су се понеле. Заједничким дуготрајним напорима југословенских народа остварено је државно уједињење 1918. године. Народ је Југославију примио као величанствено дело, као остварење идеала многих покољења, као тренутак којим се на добро мења југословенски живот. Али то велико дело — највиши и последњи добар успех либерализма и интегралног југословенства — изишло је са озбиљном маном. Либерализам је у акцијама, због илузија, макар и племенитих, невестине, ђудљивости, мале памети и себичлука бораца из свог окриља, многи изгубио од оне сопствене светлости коју су му дали идеолози у доба узраста младе буржоазије. Да би сачинили погодбу међу личним, групним, покрајинским и историјским разлозима и нуждама, ствараоци Југославије су мање нашли начин за слогу у братству, правима и потребама, а више облик за готово нужне неједнакости и подређености. Државно уређење Југославије, као централистичке монархије, допринело је затим да од разлика потекну нетрпељивости, да се сукоби интереса претворе у обест превласти и мржње. Либерализма као покрета више није било; а уколико се призивају и оживљују његове духовне творевине, требало је да оне прекрију и помогну грубу незајамљивост капитала. Пошто је била ближе смислу друштвених кретања у послеоктобарској епохи, социјалистичка замисао није била тако трагично изопачена али је добила значајну поправку. Суделујући у стварању Југославије, социјалисти су притеривали националисте да не оклевају, већ да раде журно и смело,

јер је, по социјалистичком суду, историјска дужност буржоазије да изведе ослобођење и уједињење. Социјалисти су својом агитацијом извршили извесну савремену и историјски неопходну критику тог одлучујућег националног рада буржоаске класе. Већина социјалиста ујединила се убрзо као југословенска револуционарна партија а своју критику је претворила у силовито откривање слабости с којима се родила Југославија; партија је на то наведена журбом да се према буржоазији што пре постави фронт јединствене радничке класе. Социјалисти, у новој партији названи комунистима, брзо су зачели замашне ударе против буржоаске класе, и њима задобили толике борбене успехе, да су пре усвојили и себи одредили највеће циљеве комунистичке идеје него што су стекли потпуно разумевање нових југословенских односа, које су хтели преобратити. Пошто их је удружена буржоаска реакција одбацила у илегалност, а нужда опстанка пред незаконоћем принудила да мисле о новим облицима организације и рада, комунисти су увидели да је Југославија вишенационална држава и да њена тешка бољка јесу национални сукоби и неравноправност међу њеним народима. Сазнавши то, Комунистичка партија је 1923. године узела обавезу да осмисли енергије националних незадовољстава и уведе их у токове оне револуције која ће у федеративној социјалистичкој републици Југославији пружити слободу експлоатисаним класама и угњетеним народима. Из доста бурног искуства и једне јавне партијске расправе извео се тај закључак великог значаја. У њему је нашла потврду мисао књижевника и социјалисте Ивана Цанкара о савезној југословенској републици коју је казао десет година пре тога, па затим је нашла потврду она агитација словеначких социјалдемократа у емиграцији, у Америци усред светског рата, да се Југословени уједиње у федеративној републици, као и она врло паметна расправа Социјалистичке омладине у Словенији, на крају рата, да се Југославија уреди као федерација и да се, преко покрајинских аутономија, обезбеди слободан развитак сваком народном делу, као и мисао југословенских револуционара који по завршетку рата долазе из Русије са намером да раде да Југославија буде совјетска република с аутономијама за покрајине. Све до своје Пете конференције (19—23. октобра 1940. године) када је дефинитивно утврдила нацрт концепције о социјалистичкој федеративној Југославији, Комунистичка партија је оправдане непотпуности првих замисли о њој, као и свог првог закључка, превазилазила савлађујући моћне противнике: националистички сепаратизам, који је у грешкама хегемоније и националној нетрпељивости налазио подстреке и доказе за акцију разбијања Југославије; националистички опортунизам, који је повлађујући хегемонији стицао добре добитке из прихода бирократије и државном потпором помагане привреде; изнад свега хегемонизам, као поредак са свим моћима које му је давала превласт; преко-

мерни интернационализам, који је смислио да се разједине Југословени, јер, како се говорило, није могућно да се у Југославији оствари самоопредељење. Уза све то, Комунистичка партија је савлађивала сопствене неупућености у теорији, слабости у организацији, невештине у политици, све отпоре једној сили која је од врсте оних сила што навиру да измене и поправе свет.

А свет се нагло за зло мењао. Реакционари са свих страна подстицали су нове напоре да се скрши дело октобарске револуције. Сви они побеђени у рату прибравали су се ради освете и нових похода. Слаби и лакоумни су пуштали да их реакција разједини. Приспео је са тим и други светски рат да разара и сатира. Југославија је, као и друге мале и младе државе, била злом многоструко угрожена и изнутра и споља. Суштину њене државне политике представљао је антагонизам између националних буржоазија које су биле неједнаке економске моћи, а, због своје природне тежње за ширењем и завлађивањем, у непрестаном сукобу. Туђе војске су се спремале да разбију Југославију, да би оствариле обновљене давне претензије и нова завојевачка посезања. А земаљски управитељи нису добро припремили народну одбрану; иако су у парламенту помирљиво гласали да добар део државног буџета буде за војне сврхе, нису строго надзирали како се тај новац троши, нити се бринули о моралном јединству војске. Властодршци Југославије — а то је цела буржоазија, јер није било ниједне њене значајније политичке групе која није, пре или после, мање или више, суделовала у управи земљом — нису имали своју слогу, па је нису могли ни у народу ни у војсци побудити. Они су свагда користи и разлоге којегод групе или партије стављали изнад интереса, циљева и побуда Југославије. Тако су слепо однеговали своје групашке страсти да су, предајући се стицању новца и добара, изгубили осећање за оне моралне врлине којима је либерализам многе од њих некада надањивао као националне борце. Поједини агитатори и истакнути интелектуалци позивали су и опомињали властодршце да се уздигну и одважно поставе наспрам оних историјских одговорности пред које су судбином изведени. Али, било је то доцкан и узалуд. Слом југословенске буржоазије био је неизменљиво докончан. Одбрана Југославије није била у моћи буржоаске класе; неуспешан априлски рат 1941. године то је више него потврдио.

II

Од снага које умеју и могу да предводе, у народу се налазила једино — није сувишно тако увек рећи — Комунистичка партија. За неколико предратних година она се чврсто средила као предводнички одред радничке класе. На материјалистичкој филозофији и теорији револуције засновала је своју политичку

идеологију. Програм је израдила успешним теоријским спајањем политичких премиса изведених из комунистичког циља, карактера југословенске заједнице и законитих усмерености људског друштва. Широко је развила своје деловање: међу радницима и сељацима — да их здружи против богаташа и бирократије; у редовима интелигенције — да је окрене према сиромашним класима, да би их она својим знањем и талентима помогла да се успешноје ослободе беде; међу потчињеним народима — да у међусобној слози и равноправности реше своја национална питања; на пољу културе и просвећености — да би себи и радничкој класи помогла у разумевању и при остварењу тешких задатака сопствене историјске вокације. Комунисти су храбрим срцем и постојаном верношћу идеји одолевали најмучнијим свирепостима својих класних противника. Извештили су се у свакој врсти јавне и тајне политичке акције, а ударност своје мале бројности увећали заносом и домишљатим радом. Надахнуће су имали у комунистичком пројекту светског уређења, а подстрек за деловање у нужди да се обарају неправде, победи беда, ослободи човек. Свој радни карактер су однеговали у лепоти другарске сарадње, у срчаности и прегалаштву, у дисциплини која је све и увек налагала свесном личном хтењу, а ништа и никад дужном морању. Као савез таквих бораца, Комунистичка партија је била неустрашива: постала је снажнија и утицајнија и од једне друге партије у Југославији. Разумно је предвидела ратне опасности за Југославију и радила, колико се могло, да се земља пред агресијом одбрани. Непоколебљиво је дочекала брз слом буржоаске државе и распад војске, фашистичку окупацију и освајачко комадање југословенске територије. Налазећи се у народу, одмах је објавила: земљу је задесило зло али не и пропаст; треба сложено прионути да се зло победи.

То је био позив на устанак, усред покорене Европе, пред новим силним размахом светског рата, врло далеко од одлучујућих дана у кулминацији судара међу војскама. Кад је Централни комитет казао ту реч, комунисти су осетили да полазе у онај поход за који су се двадесет година спремали. Тренутак за први корак био је необичан, друкчији него што се по теорији учило да ће бити у том одсудном часу: уместо европске револуције, врло неповољне прилике светског рата; уместо обезвређене и нејаке домаће буржоазије, окрутност присуство туђинске и врло моћне окупаторске војске; уместо историји добро познате, могућности за енергично и нагло овлађивање центром земаљске управе, једва добре погодности коришћења мање виталних делова националне територије. У том позиву је било једно неодложно историјско морање: одбрана опстанка југословенских народа. Чуо се у тешком часу, али је говорио смелошћу и озбиљном надом. Централни комитет Комунистичке партије објаснио је народима Југославије да ће борба против окупатора бити дуготрајна, тешка,

непомирљива, на живот и смрт, али ће бити успешна ако се сви патриоти уједине у прегнућу да отерају окупаторе и победе њихове сараднике. То је замисао о покрету који ће се дотаћи свега што на југословенском простору јесте и свега онога што је са њим везано извана.

Ценећи ко ће бити у том покрету, а ко његови савезници и противници, Централни комитет је предвиђао да ће радници, сељаци, интелектуалци, сви блиски комунистичкој идеји, бити зачетници и првоборци, а кад се устанак буде ширио, прилазиће патриоти из свих слојева; а при томе, свесна лична одлука, као јемство борбене ршености и дисциплине, нека сваког уведе у ослободилачки фронт. Комунистичка партија, која је на почетку устанка имала око 12.000 својих чланова и око 40.000 чланова Скоја, и пре је била створила језгро таквог савеза у коме се братиме неједнакости и брижно негује посвећеност заједничком циљу. По предвиђању Централног комитета, савезници народноослободилачког покрета биће социјалистичка земља Совјетски Савез, антифашистичке снаге покрета отпора у окупираним европским земљама, војске англо-америчког савеза које на фронтима везују армије фашистичких држава, комунистичка и слободомна јавност у буржоаско-демократским државама. Највеће поуздање било је окренуто према Совјетском Савезу као сили која ће својим моћима и простором узети главне снаге фашистичке коалиције, као држави која ће разумети и потпомоћи југословенску револуцију. Противника народноослободилачког покрета биће врло много. То су немачка, италијанска, бугарска и мађарска окупаторска војска са полицијским снагама и службеницима управе, привредне експлоатације и фашистичког одгоја; то су домаће групе националистичког сепаратизма у свим југословенским покрајинама, које су отворено и одмах стале уз окупатора; то су капиталисти и пословни људи уопште, који су се и пре рата лако и журно примали сарадње с фашистичким државама, а још лакше с окупаторима да због пропасти државе не би одвећ страдали њихови приходи; то су оне још уздржливе буржоаске снаге, интересима и надом везане за ратни успех англо-америчког савеза, али и вероватна резерва окупаторских војски кад у устанку и ослободилачком рату прозру кораке револуције, то је и онај део народне масе који ће због заосталости, сиромаштва и незнања послужити буржоаској реакцији; то је такође фашистичка пропаганда свуда у свету; и најзад, моћне групе у западним буржоаско-демократским државама које ће, ради заштите овде уложеног капитала, као и због других циљева и класне солидарности, радити против измене друштвеног поретка у Југославији.

Процењујући та унутрашња и светска груписања и њихове вероватне активности, Централни комитет је закључио да би свака друга борба, сем оружане, била избегавање комунистичких и

патриотских дужности, неприхватање прилике да се стварању социјалистичке Југославије отвори пут. Настала је тако замисао о једновременој борби против туђинске угњетачке војне силе и њој подложних установа и организација домаће буржоазије, о спајању ратних операција и политичких акција, о рату коме ће револуција бити суштина, да би се отерала туђинска војска и лишила власти домаћа класа експлоататора. Требало је у истим борцима наћи енергију да се оствари та двострука намера, а то је значило: учинити да из мржње против туђинског насиља и домаће издаје, из родољубља, националног и људског поноса, из вечне тежње ка бољој сутрашњици, расту подстицаји за незаустављиво напредовање према слободи.

Комунистичка партија је имала пуно моћи да надахњује такво успеће. Окупљајући око себе борбене снаге, назвала их је народноослободилачким покретом, а делатност тог покрета народноослободилачком борбом. Ови називи су друго име ослободилачког рата и револуције народа Југославије. За употребу оружја, доиста, готово увек име је рат, али за друштвене промене које пролазе осетљивим и тешко одрживим путевима политичке кампање — опрезно се узимају називи. А та реч револуција скоро увек је казана после коначног успеха, кад је преокрет потпуно извршен. Та разумна уздржљивост је корисна, олакшава револуцији да обухвати свест маса и ослаби притисак противника. Отварајући погледе на промене које ће назвати револуцијом, Партија се бринула да постепеношћу свима схватљивог наступања, често подстицаног паролем да нема повратка на старо, омогући и поспеси нужно одушевљавање бораца за сваки даљи напредак. Ту је стојала прва њена велика обавеза, да би из народа извукла стваралачке силе, сјединила их и дала им правац, јер је револуција југословенских народа била нужна и неминовна, пошто су десетлећа и векови уназад оставили облике и навике живота којима се спутавао човечји и народни напредак. На југословенском простору, преко кога се од давнина протезала граница између светова, онај ланац земље који је раздвајао пространства називана Истоком и Западом, стваралаштво прошлог доба, ношено неотклоњивим и најпречим нуждама прогреса, нигде није довршило крчидбу: дуговековна подељеност је сметала братском зближењу; властољубље је мутило трпељивост и слогу; користољубље је размахивало грамзивост и свакојаке свирепости; журба је често помешала или рђаво спојила блискости; спорост је често била одсудно нестизање; незнање је каткад омело добро разумевање заједничких циљева. А урођена тежња свега што живи да достигне своје пуно развиће — клијала је и расла, са размахом где је било слободе а мучно где је била стега, али свуда с неодољивошћу природне силе. У земљи југословенских народа било је тако и бујности и осакаћених узраста, јаких амбиција и големог несклада, толико много међусобно сплетених неједнако-

сти и супротности да је само револуција, као најузвишенија преобразба бића, могла разрешити њене историјске проблеме и корисно усмерити народне моћи. То је, по замисли Централног комитета, требало да учини народноослободилачка борба.

III

Борба је почела одједном свуда у Југославији. Непријатељ је очекивао сметње, али није општи устанак. Простор изван градова постао је сабиралиште наоружаних бораца, база организације и упориште за напад. Партизански одреди су на том простору ницали и њим се помагали. Били су једина могућна војна формација у условима кад се она морала образовати од слабо наоружаних људи, увелико необучених за војничку службу, истиснутих са кључних тачака територије, и наспрам непријатеља који је масом људства и оружја неупоредиво јачи. Одредима — тим мањим или већим групама првобораца из градова и села — било је намењено да буду војска; да образују своје команде, чете и батаљоне, имају своје операцијске рејоне, спадају под јединствену команду југословенског Врховног штаба, удружују се кад ојачају, нападају непријатеља и терају га из градова и са путева, стварају ослобођену територију и штите живот и промене на њој; било им је, дакле, дато да једновремено стварају себе и врше своје задатке. Ретко је кад тако да једна воља рађа своје средство и преко њега се једновремено претвара у дело. Како је одредима, као војсци која мора имати свој простор на коме се попуњава, одржава, снабдева и припрема за дејства, било неопходно да се тесно вежу за широку помоћ ослободилачког покрета, за допринос сваког човека ма ког узраста, Партија се нарочито залагала да у ослободилачку војску ступе сви патриоти који могу понети оружје а да помоћне борачке дужности врше жене, деца, старији људи. Наоружане борце је надахњивала срчаношћу и полетом, у становништву будила пожртвованост и самопрегор. Бити војник-партизан постало је најчасније својство патриоте, а партизане на сваки начин помагати — племенита дужност од које нема веће. Никада пре нису војници и њихови помагачи били тешње везани истом мишљу и радњом, и никада пре толико заједно на ратном фронту. Партизански одреди су нападали, а ређе се бранили, да би већу моћ непријатеља везали својом мањом а офанзивном снагом. Своје области су претворили у попришта; на сваком месту се могао зачети бој, свугде се налазио борбени положај, без позадине која би скривала резерве. Окупатори нигде нису били ослобођени страха од партизанског напада, наметнута им је неочекивано замршена и жилава борба, свуда распрострањен територијални рат.

На југословенском простору, тој дубокој позадини између удаљених великих фронтова, настала је кампања којом се отво-

рила нова и специфична димензија другог светског рата. Оружани устанак се претворио у ослободилачки рат, јер журним, врло свирепим и осветничким супротстављањем окупаторских војски није сломљено језгро партизанских одреда. Централни комитет и Врховни штаб су знали за одсудност првог судара у устанку, за осетљиве тренутке увођења у бој неочврсlih снага, па су саветовали да се од мањих улази у веће акције, да главна бригаа буде учвршћење организације. Разлози успешног одупирања окупаторским и квислиншким групама које су започеле широке оперативне захвате, сам развитак ослободилачке борбе са неминовним њеним утицајем на политичко разврставање становништва, знање и већ властито искушањо уверење да би сружани устанак у мировању замро, наводили су Централни комитет и Врховни штаб да непрекидно подстичу борбену иницијативу и бригу се о војној изградњи ослободилачких снага. Образовањем прве бригае увели су нов и виши облик у формацију оружаних снага, показали партизанским одредима вид њиховог неопходног прерастања сопствене једноставне структуре и способности, основали ступањ на коме се могу подићи још виши облици. Та бригада је својим пролетерским именом означила карактерну црту свога људства и врсту своје намене да буде пример и подстрек стварању нових бригада које ће као и она војевати да се изврши историјски позив радничке класе и Комунистичке партије. Врло покретљива и невезана за одређено подручје, бригада је унапредила тактику партизанског ратовања и постала изванредан ширитељ политичког и културног утицаја Комунистичке партије. Нове бригае су затим стваране према развоју ратне ситуације и дорастању самих партизанских одреда. Располажући бригадама ради ширења и заштите слободне територије, Централни комитет и Врховни штаб су од њих образовали прве дивизије а од ових прве корпусе. Тај пораст, тек годину и који месец од почетка оружаног устанка, досегао је висину формације Народноослободилачке војске. Допуниће се она доцније јединицама високог техничког наоружања и опреме у другој половини последње године рата дивизије ће сачинити армије, али се та њена битна, у првој години стечена структура неће мењати. Партизански одреди, иако ће их бити све мање, остаће до краја рата, да, блиско повезани са приликама свога краја, подстичу родољубе да ступају у ослободилачку војску, да очврсну те борце и припреме их за војнике у бригади. Бригаде су као борбени елементи, здружене или самостално, вршиле битну оперативну улогу. Дивизије су олакшале руковођење бригадама, обједињујући њихову способност. Корпуси, сачињени од дивизија, самосталних бригада и партизанских одреда, захватили су читаве области и представљали формацију која обједињује оперативну, мобилизацијску и снабдевачку делатност. Најближе Врховном штабу стојали су национални главни штабови као органи за војну и по-

литичку акцију. Организација и формација Народноослободилачке војске биле су поред осталог прилагођене способностима радника и сељака који су њу сачињавали и давали њене старешине, нове официре. Дајући структуру Народноослободилачкој војсци, Централни комитет и Врховни штаб су је извели према замисли која им се родила укрштањем својих политичких погледа на стратегијске циљеве рата и револуције са приликама у којима ће ти циљеви бити остварени, према замисли, дакле, која је морала наћи облике прилагодљиве захтевима територијалног рата, доста зачињеног крупним и савремено технички поткрепљеним операцијама, облике неопходне решењу југословенског националног питања и укидању класне експлоатације; једном речју, извели су је према замисли о стварању федеративне социјалистичке Југославије.

Да је устанак у центрима старог државног организма једним замахом донео власт пролетеријату, било би нужно да се хитно створи војска која ће заштити прве добитке, бранити и обезбедити даљи напредак револуције. Овако — у приликама ратним, наспрам великих материјалних преимућстава поретка против кога се устаје, а с погледом на његове слабости у размерама целог рата и рђаве изгледе у коначном решењу — револуција је морала почети стварањем ослободилачке војске и ње се најпре домоћи. У тај задатак Централни комитет је увео све кадрове Комунистичке партије, и они су га извршили. Народноослободилачка војска је никла из самог народа, као најизразитији и најмоћнији вид организације ослободилачких снага, нарастајући постепено током целог рата, да би од 49 партизанских одреда, 15 самосталних батаљона и једне бригаде са краја 1941. године израсла до 15. маја 1945. године у снагу од 17 одреда, 238 бригада разних родова, 59 дивизија, 7 корпуса, 4 армије и других родовских и помоћних јединица, у свему око 800.000 људи. Она је ратовала да се остваре циљеви револуције, да се створи социјалистичка Југославија.

На простору задобијеном у борби против окупатора и њихових сарадника, ослободилачка војска је једновремено стварала себи неопходна упоришта и добре могућности за револуционарне промене. Та подручја из којих је била отерана окупаторска војска, мање или више пространа, свуда су називана слободном територијом, која се нејединствено простирала и често је мењала свој облик и величину. Зависила је увек од исхода локалних и већих сукоба између Народноослободилачке војске, која је тежила да се шири, и окупаторских и квислиншких војски, које су бригу о господарењу простором претварале у стално и немирљиво настојање да угуше све што смета окупацији. Окупаторске војске су са нарочитом упорношћу и крупним трупима браниле рударске и индустријске пределе, житородне крајеве и зоне протезања магистралних комуникација, не достижући да

довољном снагом и чврстином држе друга подручја. За ове области (са широким подручјем динарског система у средишту), искоришћавајући разређеност окупацијске одбране и сам створ земљишта, ослободилачка војска се чврсто везала, да би се са њих ширила према главним путевима и чворним рејонима.

Слободна и неослобођена територија, цела Југославија, била је непрекидно и свуда борилиште. Пошто првих дана рата нису успеле да оружани устанак угуше полицијским трупама, окупаторске војске су пошле у одсудну борбу целим снагама и свим средствима. Окупацијски систем власти, и тамо где је била само војна управа и тамо где се преко колаборационизма стварао привид самоуправљања, пружио је становништву тешке и одвратне дужности. Фашизам је поставио поредак којим је хтео да принуди народ да живи у ропству и понижености. Фашизам се сав унео ставом и далеким планом, у оне наредбе окупаторским војскама: да знају да живот једног грађанина на Балкану не вреди ништа, да се погибија једног окупаторског војника мора осветити убиством стотине домородаца. За поступке који су се по уговорима међу земљама сматрали у рату часним — није требало марити. У тамницама, у логорима — мучилиштима, на пољу операција, гдегод је могао, фашизам је нештедимце кажњавао борце за слободу. У том послу стојао је један доста израђен систем који се једино у махнитости може тако потпуно вршити. Фашизам је стварао стање пред којим је пакао одвише бледа слика ужаса.

За окупаторску војску тешко је било ратовање у Југославији. Народноослободилачка војска, све врсте отпора, и сам југословенски простор, везали су од почетка рата тридесет, а касније и до педесет пет фашистичких дивизија, са другим помоћним снагама (управо од 600.000 до 830.000 људи). Приковане овде, те се трупе нису могле никуд даље помаћи. Врховне команде окупаторских војски свакодневно су се бавиле југословенским ратиштем; доста дуго су подстицале активност да се, крајњим напрезањем и немилосрдношћу силе, униште ослободилачке снаге, а затим, по преласку у повлачење на другим фронтovima, да се активном одбраном везује Народноослободилачка војска и заштите главни градови и путеви, и најзад, да се одсудним залагањем изврши повлачење фашистичких војски са југословенске територије. То је стратегија грома и жежа, најпре напон силе да се разруше све сметње, а после, због неуспеха, прикупљање снаге и пружање бодљи ради одбране и сопственог опстанка. То је, уосталом, стратегија сваког оног освајача који прве успехе плаћа коначним поразом.

Фашистичке трупе на југословенском тлу биле су респективно јаке. У тачној номенклатури фронтава, која ће се једном одредити за историју другог светског рата, југословенски фронт ће вероватно бити сједињен са оним што му је било блиско — са

целим антифашистичким отпором у окупираној Европи, и за све то узеће се свакако један назив, можда: други фронт. У процени којом ће се до овог назива доћи вероватно ће се поћи од врло простог питања да ли је успешније радила група диверзаната која са највеће близине руши мост и војни магацин или група авиона која из високог лета те објекте засипа тепихом бомби. И као борба у позадини непријатеља, далеко од линија где се туку главне снаге, партизански и територијални рат био је други фронт. Па и по трајању је други фронт, јер фашистичке снаге везује од почетка судара на главном фронту.

У располагању југословенским добрима, оним чега су се догле, окупационе власти су радиле као грабителји. Извучиле су све што су могле, а нарочито сировине за ратну индустрију. Однеле су ипак мање него им је требало, и мање него што су хтјеле. Ако се икад сазна колико олова и бакра и других руда, колико дрвета и жита није из Југославије, због народног отпора и дејства Народноослободилачке војске, могло бити однето у фашистичке земље, видеће се да је то био важан недобитак за њих а допринос напорима антифашистичког светског савеза.

Ватра је, и само она, елеменат окупаторског господарења у Југославији, она је била у свему: у операцијама окупаторских војски, подстицању братоубилачког рата, насилном односођивању Југословена, стварању сарадничких режима. Нацистичка Немачка, сва у намери да буде господарица света, посела је, и хтела да за свагда има, југословенске капиталне рејоне и магистралне комуникације, да би извучила стратегијске руде и могла хретати људе и робу између средње Европе и предње Азије. Уздижући себе као расу и нацију над свима осталима, чак презрива према словенским народима, нацистичка Немачка је пре стратегијске, географске и економске чиниоце узимала као елементе извесног себи потчињеног сједињавања на југословенском тлу него разлоге неких националних груписања. Туђа национална иживљавања је сасвим подредила свом хегемонизму и допуштала да постоји само апарат који ће њој служити, да нација зна да стоји ниско и да је њега дужност да служи немачким господарима. Фашистичка Италија, мање моћна од своје савезнице и супарнице Немачке, а прогласивши се носиоцем историјског права на владање обласћу Средоземља, хтела је да се што више прошири на Балканском полуострву. Покушавала је она, сем помоћу војске, да и кроз душу народа овде заснује и учврсти свој утицај: оживљавала је старовременска заједништва Балкана и Алпенина, истерала историјско право до потпуне анексије неких крајева, користила се лепотом италијанског језика и духовне културе, пристала да под њеним окриљем постоје марионетске владе, тражила додире у духовној сфери и у интересима, попуштала где је требало да смањи или избегне притисак на себе. Мада пуна великодржавне охо-

лости, безобзирности према покореним крајевима и свих неограничености силе и самовоље, италијанска фашистичка окупациона политика није достигла оне ужасне размере немачког нацистичког канибализма. Мађарска и бугарска окупацијска управа једва ако је нешто мање била свирепа од нацистичке владавине. Од историјског права, управо некадашњих насилних веза и мегаломанских конструкција, створила је закон поседовања. Према југословенском национализму, мађарски и бугарски окупатори били су нетрпељивији од немачких и италијанских. Управљајући поседнутим југословенским крајевима по вољи немачке и италијанске владе, они су у метод унели оно чему их је фашизам поучио, уз све простиштво и сву бујност суседске нетрпељивости и дуго припремане освете.

Са окупаторима заједно нашла се до краја рата готово цела југословенска буржоазија. Поседнички слојеви националних мањина (сродних окупаторским војскама) послужили су у завођењу и вршењу окупације југословенских крајева. Групе националистичког сепаратизма стојале су непрекидно и потпуно уз окупаторске војске. Што су добиле, и не свуда, да створе свој апарат власти и своје војне јединице, то је само зато да би окупациона сила извукла из њих, и преко њих из народа, што више снаге за своје сврхе. Назване друкчије него слепим оруђем окупаторске воље, биле би те групе оцењене боље него што заслужују. То што су као своје властито показале не би вредело помена да се није претворило у злочине, а њих историја дуго памти ради прекора и поуке. Главна снага буржоазије, иако разног националног порекла и става, а којекако сврстана уз краља и владу у емиграцији, најпре се држала става уздржаности, ишчекивања, да се види шта ће донети ток рата на одлучујућим светским фронтovima, па кад непријатељ, тучен свуда, остане без снаге, напасти га и сломити и у својој земљи бити доносилац слободе. То је мисао оне најпре оживеле групе овог правца. Народни устанак под вођством Комунистичке партије обезвредио је ту мисао и наметнуо разлоге за нова помишљања и опредељења. Без оклевања је решено да се у сарадњи са окупаторима разбију устаничке снаге и уништи Комунистичка партија, јер, како је у избегличкој влади речено, комунисти се данас бију против окупатора а сутра ће против краља. Ту се нашао спој за споразум са окупаторским војскама, иако се са обе стране знало да је то фактом устанка проузрокован савез. Али се није могло наћи оправдање за национално срамотно сарадњу са туђинским освајачима рођене земље, иако су агитатори веровали да није остало без трага у народу двадесетгодишње предратно застрашивање комунизмом и прогоњење комунистичке мисли и акције. Не умевши да процени праве узроке априлског слома, ни утиске које је у народу оставила као кривац за онако брз пораз, не поимајући ни дубину и досезање ок-

ретања широких маса према Комунистичкој партији која их није изневерила, ова најјача буржоаска група кренула је у националну издају и грађански рат с уверењем да ће комунисте одвојити од народа, брзо их уништити и себи подредити све патриотске снаге у земљи. Као у тој процени, тако је, даље, и у свим другим важним проценама та група била слаба. Створила је војну снагу којом се за своје намере послужила. Њена војска није имала здраве корене у народној маси; језгро су јој чинили припадници непроизводних слојева, она врста људи које је монархистичка власт била окупила и одгојила на државном буџету. То је била војска коју су терале страсти, а није водио разум. Имала је задатак да служи у спреси са окупаторима и чека неизвестан дан када ће моћи да од њих прими власт. У рату којим се одлучује судбина света, у том рату који ће снаге прогреса добити првенствено доприносом једне социјалистичке велесиле, у рату који прогресивне снаге војују за победу демократије и народног самоопредељења, у земљи, најзад, која је устала да се ослободи туђинског ропства и сваке друге тираније, та војска је добила парољу — бити за краља и отаџбину — са којом ни најранија буржоаска демократија није хтела да изиђе; добила је у доба пролетерских и народних револуција једно старо гесло које се очувало као знамење непотпуности југословенског буржоаско-демократског преображаја, као доказ отсуства инвенције у редовима југословенске буржоазије. Њој је сада највећу моћ давао ослонац на окупаторске силе. Потпору стечену из тог међусобног садејства она је примила без стида пред светом, па и пред оним земљама које су биле пријатељи Југославије и које су се на другим фронтovima бориле против фашистичке агресије. Верујући у непопустљивост фашистичке европске тврђаве и у искључивост својих веза са светом преко избегличке владе, преварила се у процени да ће пре бити разбијен устанак и уништени комунисти него што ће се у свету дознати шта се дешава у Југославији. Свет је додуше дуго примао лаж као истину. Избегличка влада је, склапајући вести о Југославији, приказивала акцију монархистичке противреволуционарне војске као југословенски допринос борби уједињених народа, отишавши у безобзирном преиначавању истине толико далеко да је тој војсци приписивала и успехе партизана кад се они нису више могли скривати. А такав парадокс да исте снаге сарађују са фашистичким војскама и на другој страни се приказују као њихови противници био је могућан у антифашистичком светском рату који је главним циљем везао идеолошки, политички и социјално неједнаке и чак супротне државе и покрете. Тај парадокс је трајао доста дуго, тек је истрајношћу и успесима југословенских ослободилачких снага био оборен, а контрареволуционарне војске све до краја

рата нису успеле да буду нешто друго него окупаторске помоћне трупе.

Избегличка влада, водитељ југословенске монархистичке политике, напустила је бојиште да би нашла безбедан заклон у туђини. Народни устанак је кренуо против њене воље, револуција је ишла да је обори. Влада је чинила што је могла — саветом, новцем, храном, оружјем, лажима — да ослободилачке снаге буду уништене. Ни друге помисли ни мањи циљ није имала. Она је често мењала свој састав и у себи се непрестано раскидала због партијске и националне неслоге својих чланова. На подстицај британске дипломатије, на толике опомене да учини један корак којим би се приближила умораном народу у земљи, објавила је (21. јуна 1943) да ће се Краљевина Југославије после победе над непријатељем уредити као федерација Срба, Хрвата и Словенаца. То је њен највиши политички домет. Можда је пред савезницима нешто значајно, бар као примирење за журбу дипломатије, али је у земљи остао без утиска. Отада, још више него пре, избегличка влада је сведена на групу чиновника. И да није имала то својство да по међународном начелу легитимности представља Југославију, била би у ствари што и једно изасланство ради снабдевања контрареволуционарне војске у земљи, један пункт за њене међународне информације и везе.

IV

Против слоге окупатора и њихових сарадника стајале су, поред Народноослободилачке војске, и друге борбене организације у којима је Комунистичка партија сјединила народне снаге. Радећи на остварењу братства и јединства међу југословенским народима, на политичком просвећивању бораца и целог родољубивог становништва, на организовању народних снага, Комунистичка партија се сусрела са изванредном вољом радних људи да се уздигну, да им се укаже поверење и помогне да стварају. Њима и циљевима револуције биле су прилагођене све организације. Жене — и саме борци у одредима и бригадама помагачи у стварању потреба за војску, учеснице свуда где се борило — имале су свој савез који их је поучио да ће ослободилачка борба учинити да жена постане равноправна са мушкарцем, који их је окупио како би и оне помогле да што боље успе та борба. Деца — у територијалном рату неопходни помагачи партизана — имала су свој савез који их је учио писмености и слободољубљу. Младићи и девојке — нараштај који је ратом уведен у живот, и који је сачинио већи део Народноослободилачке војске и свуда истурио пркос, смелост и мисао слободе — имали су моћан савез који их је окупљао да их спреми за борце, да их поучи и својим делом увери да је револуција пок-

рет младости, да се војује ради младалачке моћи земље, човека, друштвеног уређења. Те организације, са Народноослободилачком војском и свим активним родољубима, сачињавале су, под руководством Комунистичке партије, јединствен народноослободилачки фронт. Усмеравајући га на ослободилачку акцију, Комунистичка партија му је дала своју идеологију; указујући му на блиске задатке, отварао му је поглед у даљину. Унела је тако у свест људи толико сазнања о социјализму да је он још за рата постао својство југословенског духа.

Народне организације су обухватиле целу земљу, све радно и родољубиво становништво. Преко њих су ослобођени и неослобођени крајеви сложено потезали у напорима за ослобођење. Што год је било створено на слободној територији ширило се и преко неослобођених крајева. Окупаторске власти у тим крајевима нису ништа могле да учине без војне помоћи јер их је свуда сретао отпор: диверзије у фабрикама и рудницима сметње на путевима, паљевине плодова на пољима, склањање испед паликућа свега што се могло однети, напади ударних група, тајни рад ослободилачких организација, многоструке сметње при обављању послова, непослушност грађана; чак је отпор био у сваком оку које је погледом бежало с окупаторског војника. Та свеprisутност отпора принуђивала је окупаторске војне команде да растурају своје трупе, да војску деле и раскидају, не могавши никада у пуној снази да је групишу кад им је то требало ради операција против Народноослободилачке војске. Тако је неослобођена територија активним отпором и претњом изненађења, везујући окупаторске војске за градове и путеве, оперативно помагала успех свих ослободилачких делатности на слободној територији. То је садејство било и још шире. Одело, лекови, храна, све што је борцима требало изношено је из окупираних градова и села на слободну територију, док су многи патриоти са неослобођеног подручја ступали у Народноослободилачку војску. Гнев и злочинства окупатора нису могли да сломи чврстину борбених организација; ницале су нове комунистичке ћелије, тајни народноослободилачки одбори, нове групе савеза омладине и савеза жена. То ширење није престало док се цела Југославија није сасвим прекрила борбеним савезом.

Свеукупно организовање народних снага добило је свој најјачи револуционарни израз у стварању органа нове власти. Упоредо са Народноослободилачком војском, и као чинилац који ће уз њу обезбедити успех ослободилачког рата и револуције, нова власт се ствара већ од првих дана оружаног устанка. Назива за њене органе било је колико и месних иницијатива: ослободилачки комитет, одбор ослобођења, одбор народноослободилачког фонда, народноослободилачки комитет, народни одбор ослобођења, народни трибунал, одбор народне помоћи, оп-

штинско веће сеоских повереника, одбор ослободилачког фронта, народноослободилачки одбор. Ових назива било је и више, али је облик и карактер нове власти свугде био исти. То су већа којима се вољом народа поверава да управљају, потребама обезбеђују ослободилачку војску и на слободној територији уреде живот и послове. По броју својих чланова, подели дужности међу њима и избору послова које ће обављати, ти одбори и комитети су се разликовали. Неки су тежили да буду комуна и совјетска власт, има их више који су као радне групе за свакидашње градске послове, има их доста у селима као створених да не допусте оружјем подстицану самовољу и распуштеност а највише њих су одбори народноослободилачког покрета који преко политичке агитације улазе у дужности управљања. Утицај им је потицао од угледа њихових чланова и од пуномоћства које су имали, а био је поткрепљен присуством партизанских одреда и сарадњом њихових штабова. Присилу су вршили у почетку преко партизанских јединица, а касније преко сеоске или народне страже, тих група наоружаних људи уз чију су помоћ заводили и чували нови ред на слободној територији. Одговорност су усвојили колико по начелу толико и преко обавезе да врше ослободилачке задатке уз непосредну помоћ и суделовање становништва. Јединство су стицали самим избором; сачинили су их људи који су представљали решеност да се не одрекне никакав удео да би био побеђен непријатељ и задобијена слобода. Својим изгледом, а више бићем, јесу сушта супротност органима личне власти. Људи који се подижу на оружје не би пристали да се стварају установе самовоље а ослободилачки рат коме је требало приложити све моћи и способности налагао је да се нађе облик преко кога ће народ-борац осетити да сам влада.

Централни комитет је бдио над покретом и променама да би народно стваралаштво добило добар правац и чврст успон. Одлуком саветовања у Столицима (26. септембра 1941. године) и, одмах после, октобарском директивом да се упорно ствара нова власт и њени органи свуда називају народноослободилачким одборима — закључио се почетни ступањ. Први тренуци су показали толико самосталне воље и одвојених решења, толико импулса за револуцију, да је требало по једној врсти сјединити даља настојања, да би одбори достигли три своја непосредна циља: усвајање једнаких смерница рада, обављање сопствене ратне улоге, самоизградњу као утемљење нове државе. Преко комуниста, својих чланова, одбори су лако и брзо усвајали савете Централног комитета и Врховног штаба. Дужности су вршили доста брижно и смело, по упутствима, патриотској савести и ратној нужди. Сопствену изградњу потпуно су везали за иницијативу и дугорочан смер комунистичке партије. Тек што се успело првим радом и организацијом, почели су изнад сеоских и градских народноослободилачких одбора да се образују

виши одбори као носиоци обједињавања и нужни ступњеви у структури државе. У Словенији је од 16. септембра 1941. године постојао и Словеначки народноослободилачки одбор као политичко вођство и представник нове власти, у Србији се 17. новембра исте године појавио Главни народноослободилачки одбор, а на скупштини родољуба изабран је 8. фебруара 1942. год. Народноослободилачки одбор за Црну Гору и Боку Которску. У тим одборима се показала тежња према уређењу које ће се засновати на једнако и равноправно постављеним националним јединицама. И ако ће рат многоструким незгодама и успоравањима пресећи њихов мах, и доста дуго одлагати стварање других сличних одбора, та концепција се одржала. Њу су представљали главни штабови који су заједно са одговарајућим партијским комитетима аутономно руководили војним и осталим ослободилачким напорима у својим покрајинама. Главни штабови са Врховним штабом су представљали једну функционалну примену југословенског федерализма, из ког облика ће он прећи у свој пуни државни оквир кад му то народноослободилачка борба омогући.

Врховни штаб као команда ослободилачке војске и Централни комитет као политичко вођство чинили су јединствено руководство народноослободилачке борбе. Преко чланова Политичког бироа Централног комитета који су били и чланови Врховног штаба, а нарочито у личности Тита који је био генерални секретар Комунистичке партије и врховни командант Народнослободилачке војске, најнепосредније се остваривала та јединственост и њом обезбеђивало развијање револуционарне и патриотске праксе у ослободилачком рату. Тако су Централни комитет и Врховни штаб заједно бринули о развоју и напретку народноослободилачких одбора, заједно усмеравали државотворну делатност Комунистичке партије. Дали су у Фочанским прописима упутство којим су уједначили начин избора, схватање и одређивање дужности народноослободилачких одбора. У упутству том — поред практичних савета о уређењу власти на мањим и пространијим острвима слободне територије — не назиру се помисли о вишој структури. Добро уређена нижа власт, додуше, не буде ли одвећ дуго укочена, истераће лако своје изданке који образују више ступњеве. Руководство је борбене снаге усмерило на постепено утемељивање државе. Помисао са почетка устанка, па пола године касније, да се од једног тела створеног на врху развије делатност према нижим органима — хтела је да се припомогне тај процес узрастања. Како оно није било створено, Врховни штаб је обједињујући напоре народноослободилачког покрета помагао да се учини то што би се дотада највише могло — да народ ослобођених крајева створи себи непосредну власт и преко ње повећа спремност за нова залагања. Врховни штаб је одређивао нове задатке кад

их је свест бораца могла појмити, а борба би застала ако се покрету не би дао наредни циљ. Врховни штаб је септембарском наредбом о изборима народноослободилачких одбора (1942. године) утврдио достигнућа једногодишњих напора, учврстио увереност народа да ће стећи своју власт и поставио наредни задатак. Та наредба, са упутством уз њу, има у себи државну замисао, начела на којима се гради народна власт. У поруци којом је Тито шаље војним штабовима стоји наговештај о погледима према врху државе која већ има темеље. Сада тек — на тим учвршћеним темељима и у окриљу повећане и ојачане Народноослободилачке војске која држи и штити слободну територију од преко 50.000 км² — могло се радити да се формира власт на врху. Врховни штаб је сазвао скупштину у Бихаћу, одржану ноћу између 26. и 27. новембра 1942. године, и Тито је на њој објаснио да народноослободилачки покрет мора да створи своје врховно политично представништво које ће преузети важне обавезе. Скупштина је основала Антифашистичко веће народног ослобођења Југославије да би оно развијало народне напоре ради извојевања коначног ослобођења земље и њеног уређења као заједнице равноправних народа. Веће је изабрало свој Извршни одбор, у ствари револуционарну владу Југославије, која се тим именом није назвала због још неразвијеног разумевања вођства и јавности антифашистичких држава за промене југословенског друштвеног система.

Антифашистичко веће се уздиже над народноослободилачким покретом као његов најпотпунији карактерни изданак. Антифашистичким називом означило је своје морално-политичко опредељење и широк социјални састав свог чланства као представништва свих слојева активног родољубивог становништва. Именом се одредило управо као народноослободилачки одбор, а избором свог Извршног одбора окренуло према својој најпречој дужности. Оснивањем Већа довршила се мисао Централног комитета, колико збивањима толико и историјским покушама подстицана, да се револуционарна власт целе земље, ради успеха, мора што пре сјединити у врху. Антифашистичко веће је постало облик врховног органа власти, али, не само са неповољних међународних разлога већ и због других узрока, оно у тој улози још није могло сасвим бити. Прво су ратне прилике: одлучујуће операције војски и многе неповољности за политички рад и садејство, при чему је често једна вест данима и седмицама проношена да би доспела где је требало, а нека директива и по неколико месеци претакала се од виших ка нижим, међусобно удаљеним одборима и комитетима, да би приспела да се примени. Друго су непосредни услови постојања Антифашистичког већа, због којих се оно — разуме се, преко свог Извршног одбора — доста живахно унело у стање и проблеме слободне територије у централном делу Југославије. Смисао њего-

вих напора прелазило је те територијалне оквире, али снажнији практични захвати остају у њима. Мало времена је радио Извршни одбор а журио је да среди ту слободну територију, скоро да је одржави. Има и трећи, конститутиван узрок. Од Антифашистичког већа као врховног народноослободилачког одбора постојала је према нижим народноослободилачким одборима неиспуњеност у структури државе која се стварала. Договори у Бихаћу да се у свим покрајинама образују земаљска већа као најближи ступањ савезном Антифашистичком већу застали су пред извршењем због скоре и непрекидне полугодишње тешке кампање коју је народноослободилачка војска водила на простору од Загреба и Карловца до реке Лима на прилазима Србији. Незауостављени рад у покрајинама — образовање нових нижих одбора па окружних и првих обласних одбора испунио се ипак до половине јесени 1943. године стварањем земаљских антифашистичких већа, користећи се изванредним успесима Народноослободилачке војске која је тада ослободила половину југословенске територије. Земаљска већа су основана на заседањима народних представника, које су изабрали нижи народноослободилачки одбори или именовали главни штабови и покрајински комитети Комунистичке партије. У својству народног представништва, оснивачке скупштине земаљских антифашистичких већа усвојиле су и објавиле конституционалне декларације, потврђујући већ дотада оружјем задобијену и поткрепљену решеност својих народа да у федеративној Југославији, као равноправној заједници, уреде свој живот. У сваком земаљском већу уздигао се највиши покрајински и национални форум, израз суверености, стуб федеративне структуре. Земаљска већа су постала сјединитељи народноослободилачких одбора у својим покрајинама; ближе тим одборима, и проблемима живота, захватила су све главне јавне делатности, а нека од њих самостално донела значајна упутства и решења од општег интереса. У Македонији, где још није било изабрано земаљско веће, Главни штаб Народноослободилачке војске вршио је врло успешно његове дужности. Своје особине ауторитетних националних и покрајинских представништава, земаљска већа су још потврдила избором представника својих земаља за Друго заседање Антифашистичког већа. Тако је скупштина у Јајцу, одржана у ноћи између 29. и 30. новембра 1943. године, иманентно стекла битно својство за државотворне одлуке. Она је постала парламенат народне већине која се налази у борби за слободу, изабран по систему делегата, на једино могућан начин у специфичним условима територијалног рата. Сада је Антифашистичко веће као изабрани представник народног суверенитета могло у пуној мери да постане врховна власт у Југославији.

На заседању у Јајцу је одлучено да се Антифашистичко веће конституише као врховно законодавно и извршно пред-

ставничко тело Југославије и врховни представник суверенитета народа и државе Југославије као целине; да се успостави Национални комитет ослобођења Југославије са свим обележјима владе; да се Југославија изгради као федеративна заједница равноправних народа; да се краљу забрани повратак у земљу а да се питање монархије реши народном одлуком после рата; да се избегличкој влади одузму права законите владе Југославије, прегледају међународни уговори и обавезе које је она у иностранству склопила, да би били поништени или поново склопљени, већ према томе да ли одговарају интересима југословенских народа; да се не признају уговори и обавезе које би убудуће склопила избегличка влада. Заседање је одобрило све дотад издате наредбе и изјаве Врховног штаба и Извршног одбора Антифашистичког већа. Све те одлуке су биле омогућене успесима народноослободилачке борбе као и тим специфичним конституционалним карактером Антифашистичког већа. Те одлуке су представљале синтезу успеха двогодишње ослободилачке борбе, највиши политички израз победа Народноослободилачке војске. Њима су озакоњени народноослободилачки одбори као органи државне власти. Оне су дале снажан подстрек даљим напорима народноослободилачког покрета. Значењем тих одлука довршена је структура федеративне Југославије. Од заседања у Јајцу она се назива Демократска Федеративна Југославија. Њен систем се притврдио одлукама земаљских већа на њиховим наредним заседањима. Већа су одобрила рад представника својих земаља на скупштини у Јајцу. Изјавила су да су одлуке Другог заседања Антифашистичког већа дело правих народних представника из свих области земље, да су уверена да ће њиховим народима у Демократској Федеративној Југославији бити загарантована суверена права. Већа су објавила да ће извршавати обавезе које проистичу из припадности њихових народа федеративној заједници, да ће за подручја њихове надлежности да важе савезни закони и федерални закони који се са првима усклађују. Земаљска већа су се конституисала у врховна законодавна и извршна народна представничка тела и највише органе покрајинске и националне власти. Што је остало још да се уради — као што је именоване федералних влада, управних установа, судских тела која од почетка устанка израстају на начелима ратног и револуционарног права — представљало је доградњу и нужно развијање потребних органа за разне државне делатности. Много од тога је доста дуго раније било замишљено и припремљено него што су ратне прилике допустиле да се оствари.

Суштина ових достигнућа није још била сасвим сагледива. Ни сами борци револуције, осећајући моћ свога покрета, ни су сасвим видели како се у југословенским народима високо уздигла стваралачка самоувереност, судбоносна самосталност ми-

шљења и става. Тај успон, много спорији од самог прихватања оружја ради извојевања слободе, кретао се као полагано устајање и све снажније пружање према слободи, сваки ступањ требало је снагом и високом свешћу домоћи. Народ је стрљиво вођен кроз ново стварање.

Најпречи је био рат против окупатора и њихових сарадника. Народноослободилачки одбори са војнопозадинским командама сјединили су моћи народа са борцима на фронту. Да би ратници имали храну, одело, обућу, да би се могли лечити од рана и болести, сваки дом је морао дати свој удео, сваки родољуб је имао да помогне. Начин којим су се потребе прибављале — добровољно или према имућству одмерено давање — штедео је народна добра, и, можда колико ишта друго, допринео да ослободилачка војска буде јака и омиљена у народу. При набавци и припреми тих потреба било је неизмерно пожртвованог рада, срчане смелости, изумилачког сналажења. Дајући избеглицама да обрађују напуштена имања сарадника окупатора, као и црквена и манастирска имања, отварајући народне кухиње за сиромаше и оснивајући домове за прихват деце погинулих бораца, народноослободилачки одбори су обезбеђивали сиротињу узимањем вишкова од поседника богатства. Да не би пресахла производња робе, да би се омогућили трговина и саобраћај, одбори су подстицали личне и заједничке напоре. Сопственим надзором и потпомагањем удружених напора онемогућивали су у своме домену стицање личних добитака на тешкоћама становништва. Осим пољопривреде, друге радиности на слободној територији, оживљавајући каткад, за дуго времена нису биле знатније: радне руке су узеле оружје, сировина није било, машине и зграде су рушене да не би користиле окупаторима, простор за неопходан промет био је непрестано нарушаван ратним померањима. И у тим малим могућностима зачео се већ на почетку устанка и даље којекако кретао онај смер којим ће се револуција, кад дође час, увести у други свој историјски подухват: национализацију капиталистичке имовине. У првим фабрикама и рудницама који су се нашли на слободној територији, народноослободилачки одбори су управу поверавали већима радника (називаним и одборима радничке контроле), појединим својим члановима или именованим управницима. Цела производња је била углавном за војску, а расподела планска. Већ одредбом Фочанских прописа да све јавне и државне зграде, државна имања, железнице, рудници, путеви, мостови, фабрике, предузећа и радионице, болнице и апотеке буду под војном управом, Врховни штаб је установио једну нужну ратну меру, али уједно показао и намеру, која ће се потпуно остваривати тек према одлуци Председништва Антифашистичког већа, донетој 21. новембра 1944. године: о преласку непријатељске имовине у државну својину, о државној управи

над имовином неприсутних лица и о секвестру над имовином коју су окупаторске власти присилно отуђиле. Та одлука је потврдила и дотада вршену конфискацију колаборационистичке својине. Конфискација је била уведена као казна и економско онемогућење непријатеља народноослободилачког покрета. Политички, као одмазда за нарушење етичких норми, националне части и дужности, конфискација је у ствари представљала експропријацију буржоазије, јер је њена сарадња с окупаторским војскама била класним разлозима условљена. Народнослободилачки одбори су конфискацијом земље сарадника окупатора, укидањем наполице, уступањем дела земље имућнијих сељака на обраду сиромашним сељацима, стварањем радних бригада за сетву и жетву и другим подстицањима отварали пут радикалној аграрној реформи и вишим облицима заједничког привређивања на селу. Трговина је контролисана, а банке стављене под државну управу. Тако су до краја рата народноослободилачки одбори завладали добрима виталног значаја за планску производњу, која је, под интелектуалним утицајем и руководством Комунистичке партије и напоном револуције која је тежила да се потпуно доврши, могла бити само социјалистичка производња.

Борци су свесно хтели тај даљи напредак. За четири ратне године изменио се југословенски човек. Тукао је туђинску војску да би своје градове и села могао имати, раскидао је тешка наслеђа која су сметала напретку, стварао је народноослободилачке одборе и учио се да влада, градио је федерацију да би југословенско братство и јединство било вечно, спремао се да уреди нову производњу како више никада не би био у ма којем ропству. Њега је за та дела одушевила Комунистичка партија. Она је у ослободилачком рату подстицала такав препородитељски рад да без њега не би било ни ратне победе ни крепкости револуције. Још су несамерљиви њени духовни продори и подстицаји, али, за један поглед који тражи жижу, сав је тај рад у девизи: слобода, братство, социјализам. У ослободилачком рату стварала се пропаганда, уметност, наука. Борци су у предању између бојева или на заштићеној слободној територији, учили како се руководи ослободилачким снагама, ратници су на бојном положају писали чланке за војничке новине о жестоким окршајима и храбрости својих погинулих другова, деца и неписмени људи учили су азбуку, књижевници су писали и певали о народу-борцу, сликари су цртали фронтвце и позадинце, музичари су одушевљавали војнике и становништво, просветари су надахњивали народ да у борби истраје, учитељи и професори су оснивали школе, научници су правили пројекте послератне обнове и изградње земље, штампари су чували олово и ливена слова и пожртвовано радили за успех ослободилачке борбе, писци чланака и књига, уредници новина и ча-

сописа, најистакнутији руководиоци, Централни комитет и Врховни штаб, нижа партијска и војна руководства давали су борбене директиве и помагали народноослободилачком покрету. Сви су они остваритељи револуције, а по томе што су од себе дали и сами су њен изданак, њено дело. Листови, часописи, књиге, слике, музичка дела, то обиље (у области писане речи установаљено је да има 9.558 библиографских јединица) што је остало да сведочи о овом узвишеном успећу народног генија, завазда ће казивати како је моћна своја слобода.

V

Да би се осигурали успеси револуције и омогућио миран послератни развитак нове Југославије, руководство народноослободилачког покрета је радило да се задобије међународно признање резултата ослободилачке борбе. Централни комитет и Врховни штаб руководили су се при том решеношћу да народноослободилачки покрет учествује у борби против фашистичких држава до коначне победе над њима, да нова Југославија створи савез са Совјетским Савзом, Великом Британијом и Сједињеним Америчким Државама, да се залаже да се у међународним односима поштује право сваког народа да сам одлучује о својој судбини. Постојање избегличке владе, која је била међународно призната, и чак у пријатељству са владама водећих држава антифашистичке коалиције, стварало је потешкоће. Југославија се сада у међународним односима појављује преко Антифашистичког већа и Националног комитета као стварне власти и преко избегличке владе која нема ефективног утицаја у земљи. Антифашистичко веће, као и Национални комитет, под председништвом Тита, држали су се става да су одлуке донете у Јајцу неприкосновене, да се од њих не може одступати, а свако споразумевање коме би био циљ да се још шире покрену југословенске снаге за слободу — мора се на њима заснивати. Та упорност је била необорива и срела се понајпре са друкчијом намером британске владе.

Није дуго британска влада само надгледала југословенску избегличку владу; она је затим сасвим узела да јој одређује и правац рада. Давши њој и краљу прибежиште, назвала је то својом часном обавезом гостопримства. Пружила им је средства којима су омогућене противустаничке монархистичке војне снаге у земљи и омогућено им да тим снагама дају налоге. Британска влада је пред владама својих великих савезника прилично дуго подупирала намеру избегличке владе да се под команду краљевог и њеног опуномоћеника ставе партизани, кад већ нису били уништени у првој ратној години. Навела је њу да пристане на стварање балканске уније која је, по британској зами-

сли, требало да буде једна од зона регионалног организовања у послератном уређењу света којим би се обезбедила победа над фашизмом, а онемогућило ширење комунизма. Често је саветовала да се среди, да смири несугласице група у емиграцији које представља, да стекне сопствено јединство. Кад је приспео тренутак за инвазију савезничких војски на европско копно, британска влада је захтевала да се британско и северноамеричко оружје, упућено у Југославију као помоћ монархистичкој војсци, окрене сада прогив окупаторских трупа. Избегличка влада није имала утицај под којим би се тај преокрет извршио, нити га је хтела, јер ни она ни противреволуционарне снаге у земљи не прихватају борбу против окупатора. Била је британска влада подстакнута све јачим војним разлозима, и дакако дубоким и далекосежним интересима своје империје, кад је одлучила да обиђе избегличку владу, па се сама непосредније и шире обавести о збивању и променама у Југославији и сама побрине да се нађе начин како би се овде сачували монархија и буржоаски поредак. После полугодишњег бољег посматрања, она се до краја 1943. године, преко својих војних мисија уверила да су партизани у Југославији толико јаки да ће они после рата владати својом земљом. Зато се решила да пут спаса старог поретка тражи преко измирења и противокупаторске сарадње народноослободилачког покрета и монархистичких група. Доста енергично и прикладно чинила је приступ остварењу те замисли. Краља је натерала да напусти дотадашње своје највише службенике, како би се извукао из сарадњиштва са окупаторским војскама и преко нове групе људи могао приближити народноослободилачком покрету. Хтела је да монархистичке групе до краја рата постану субјект антифашистичке борбе. Насупрот овој намери, вођство нове Југославије ставило је своју реалну процену да слаба емигрантска група — по снази једва ако може бити прилепак народноослободилачком покрету — неће успети да поремети ход револуције. Прилазак емиграције, која не уводи своје посебне војне снаге а ограђује се од монархистичких противреволуционарних група, штавише, можда ће мало помоћи да приђу народноослободилачком покрету они људи који су се још колебали због незнања или ишчекивања да се покажу намере савезничких влада. Тако споразум између Националног комитета и избегличке краљевске владе о сарадњи у борби за ослобођење земље није био уступак револуције реакцији. Револуцији тај споразум није шкодио, али јој ни за какве њене унутрашње подстицаје или корисна усклађења није био нужан. Закључио га је Национални комитет зато да би се новој Југославији омогућили улазак у свет и користи од међународне сарадње. Британска влада је била незадовољна што споразум није изменио одлуку Другог заседања Антифашистичког већа да се краљу забрањује повратак у земљу до коначног

ослобођења и народне одлуке о томе. А ове оне сметње и условности што их је после учинила Националном комитету биле су нека врста притиска за бољи успех њених нових иницијатива: прво, предлога да се створи јединствена влада, а затим, да се Антифашистичко веће попуни посланицима предратне буржоаске Народне скупштине.

Пристанак на стварање јединствене владе и напредак у тој ствари, руководство народноослободилачког покрета је увек стављало иза успеха Народнослободилачке војске, не допуштајући да нека нова смутња омете народно ослобођење. Пристанак на проширење Антифашистичког већа дошао је као прихватање једне међусавезничке сагласне препоруке, и да би се олакшало и поспешило задобијање међународног признања. И једно и друго је извршено преко форми које нису дирале у неповредивост демократског и федеративног уређења нове Југославије.

Британска дипломатија је голем задатак била наменила емигрантској групи преко које је хтела да оствари своју мисао о утицају на унутрашњи развитак Југославије. Начин утицаја, преко људи који су у влади и у револуционарној скупштини, добро је одабрала. Али се преварила ако је мислила да ће та група, која приноси међународну легитимност, врло потребну новој Југославији, успети својим slabим моћима да задржи већ четворогодишње кретање свеукупно организоване народне масе. Ни већа снага није више могла револуцији метнути уставе, ни спречити социјалистичку изградњу Југославије. У оним непослушностима краља који је кварео споразумевања, у настојањима његових саветодаваца, у љутњама и неприхватањима реакције на свим странама, у свему томе било је нешто од увиђања да је британска концепција безизгледна. Стојећи пред потпуним губитком сваке моћи и утицаја, те групе одсвуда само једно траже: интервенцију англо-америчке војске да би их спасла. Очајање им је сметало да појме како би и одвише тешко било да се то и само покуша.

Није револуционарна Југославија стојала сама према Великој Британији и Сједињеним Америчким Државама; дубље и шире су хватала обострана доспећа и амбиције. Северноамеричка влада је углавном подржавала британска настојања, нешто дуже пружајући помоћ монархистичким војним снагама, неко време с помишљу — стеченом по неразумној пропаганди југословенске емиграције — да се обновљена Југославија подели на српски и хрватски део; затим је била сагласна да се Југославија уреди као трочлана монархистичка федерација, а најзад — како Југословени по својој слободној вољи одлуче.

Совјетски Савез, носилац главног терета антифашистичке борбе у другом светском рату, од почетка се држао тог начела о народном самоопредељењу. Совјетска влада је подржала ју-

гословенски оружани устанак; истакла га је као херојски пример слободољубља. Преко совјетске штампе и радија, из Совјетског Савеза, полазе у свет истините вести о народноослободилачкој борби у Југославији, да би у британску и америчку јавност продрле преко напредних и комунистичких листова који су скоро две године једини у својим земљама добронамерно писали о хероизму и антифашистичким заслугама југословенских партизана. Преко југословенског устанка донекле се искушавало савезништво између Совјетског Савеза и Велике Британије. Већ на почетку пошле су симпатије социјалистичке земље према покрету који предводе комунисти, а британска влада је пружио подршку снагама с којима је повезана избегличка влада. Био је интерес обеју страна, а поготово Совјетског Савеза, одвећ притиснутог надирањем фашистичких војски, да се ничим не омете нужно ратно садејство и међусобно потпомагање. Док су британска и северноамеричка влада желеле да отпор у окупираној Европи допринесе антифашистичкој борби на фронтима, совјетска влада је, поред тога, желела још да се тим отпором уздигну и борбено прекаљују оне снаге које би на смелији начин утицале на послератно уређење својих земаља; знало се да ће масу таквог покрета чинити радници и сељаци. Да би антифашистичка борба широко захватила, да се ниједан патриот не би клонио њеног циља, а, на другој страни, да неподударност у класној водећој идеји не би нарушавала сложне ратне напоре држава различитог поретка, совјетска влада је препоручивала широку разнородност антифашистичког покрета и укључивање онога што би му сметало. Све те антифашистичке снаге, ма којег класног карактера биле, желе да пруже руку моћној земљи Совјетском Савезу. Стварало се тако пријатељство међу антифашистичким земљама и владама, доста осетљиво на међусобне поступке, једно од оних чија се чврстина мање чува искреним, а више вештим понашањем. Совјетска влада је у таквом општем расположењу одредила свој став према партизанима Југославије. Она није прихватила ни избегличке ни британске владе жељу и предлог да изјави да краљевог опуномоћеника признаје за вођу југословенског отпора, ни пристала да у својој земљи обустави вести радија и штампе о сарадњи монархистичких војних снага са окупаторским војскама. Совјетска влада је сматрала да је сваком југословенском патриоти место у Народноослободилачкој војсци, и нигде другде. Својим саопштењем о одлукама Другог заседања Антифашистичког већа, совјетска влада је показала да одобрава и да ће подржати револуционарне промене у Југославији. Давши пристанак на британску иницијативу за измирење народноослободилачког покрета и краљевске емиграције и, на тој основи, стварање јединствене владе, она је искључила колаборационисте у земљи као страну која би у том подухвату могла добити улогу. Њено

познавање југословенске ситуације пружало јој је сва уверења да се народноослободилачком покрету не може одузети власт јер је ова јака, свуда распрострањена и у народу укорењена. Знала је она, уз то, да у краљевској емиграцији, међу буржоаским демократима, у грађанској интелигенцији има људи који мисле да се напредак југословенске заједнице, ма колико традицијом и пословима везане за западни свет, може најбоље обезбедити њеним демократским препородом и повезаношћу, преко словенског братства, са социјалистичком земљом Совјетским Савезом. А то спајање конструктивних буржоаскодемократских група са револуционарним покретом у успону вероватно је и по совјетској процени мање значило као олакшавајући услов за довршетак друштвеног преображаја у Југославији него што је то био добар начин да се ублаже реакционарни отпори западних савезника и допринесе обезбеђењу мирног послератног развитка. Оперативним увођењем својих трупа на југословенску територију само привремено и признањем на њој управе народноослободилачких одбора, совјетска влада је поткрепила самосталност и достигнућа југословенске револуције. Сустретом Црвене армије и Народнослободилачке војске, Совјетски Савез је стао уз Демократску Федеративну Југославију, а сваки удар одсада против ње не би оставио равнодушним ни совјетске моћи, поготово после закљученог уговора (11. априла 1945. године) о пријатељству, узајамној помоћи и послератној сарадњи. То се свуда знало. А у оним Титовим наредбама Народнослободилачкој војсци (издатим у јесен 1944. године) да на приморју и у Македонији не допусти улазак англо-америчке или које друге војске, сем пословним групама које се примају по појединачном одобрењу Врховног штаба, било је исто толико бриге за независност нове Југославије колико и нужде да се сачува неповредивост простора социјалистичке револуције која се светом шири, колико и намере да се чврстим присуством своје озбиљне снаге заустави ма чија лакомост јер би шкодила антифашистичкој колацији и њеној победи.

VI

Са приласком крају рата и међусобним приближавањем победничких војски, а мимо добрих договора међу савезницима и чврстих утаначења за прва сређивања после коначне победе над фашизмом, живахнула је у антифашистичкој коалицији никад смирљива сукобљеност између класа и супротних националних и државних интереса. Реакција се свуда узнадала да би је од пропасти то могло спасти, али како друкчије сем преко мањих и већих војних интервенција, кршења савезничких договора и, на крају, ратног сукоба међу победиоцима. Нова Ју-

гославија, као земља која бива социјалистичка, као подручје у појасу магистралног сучељавања, била је врло осетљива на поремећаје и погоршања ратног савезништва. После дугог и тешког рата, њој је требало да има мир, да рушевине поправи, недаће отклања, ране лечи; требало је да има мир да би револуција средила своја достигнућа и довршила етапу преврата ради уласка у епоху изградње. Повлачећи војску са западне етничке границе (у јуну 1945. године), прва је од победника она принела жртву миру. Потчинила се нужди сопственог сређивања и разлозима свету потребног очувања мира међу ратним савезницима.

Обнова порушене Југославије, започета крајем рата, кренула је и протекла у изванредном замаху. Прегаоци на овом послу исто су хероји као и они борци што су победили окупаторске и квислиншке војске. Где су пре били јуриши рушења приспели су јуриши градње; земља је брзо добила уређен саобраћај, обновљене руднике и фабрике, прве радне задруге, кооперацију, радничку контролу, прве планове социјалистичког производног рада. Новој Југославији добро је дошла помоћ западних савезника и Совјетског Савеза, пре у оружју и опреми за војску, а сада у потребама за становништво и производну делатност.

Довршетак државне изградње ишао је без застоја, додуше отклањајући препреке. После савезне јединствене владе, формиране 7. марта 1945. године, убрзо су образоване федералне владе. Народни фронт је на свом конгресу усвојио програм о Југославији као федеративној републици. Антифашистичко веће је 7. августа започело своје треће заседање, претворивши се после три дана у Привремену народну скупштину, да би довршило посао револуционарног законодавца. Срели су се на овом послу предводници револуције, истакнути демократи које су револуционари позвали и представници буржоаске реакције уведени пристанком руководства народноослободилачког покрета, а према међусавезничким договорима и предлозима. Антифашистичко веће је на оба прва заседања имало једнодушност, а на овом се у малој групи реакционара појавила опозиција револуционарној већини. И да тај улазак реакционара у Антифашистичко веће није био користан за олакшање међународног признања нове Југославије, ваљало их је овде припустити, да би се револуција и реакција справиле и пред једним форумом који први пут допушта обема странама да говоре. Револуционари су чврсто стојали за својим делом. Демократи су били уз њих јер су и они за то исто дело страдали и патили. Реакционари нису били непомићни, покушали су да се приближе променама и одреде свој став. Изјавили су да желе демократију и федерацију, судећи по њиховим речима — вишепартијску демо-

кратију и федерацију само Срба, Хрвата и Словенаца. Извртали су затим и одбијали оно што би законом оснажило револуционарна достигнућа и кораке даљег напретка. Себе и своје предлоге тумачили су мишљењем да је свет ратом поремећен, да су узбуркани и растројени духови рђави градитељи, да се зато најпре унесе мир и добар ред међу људе. Револуционари нису охоло и ватрено, већ мирно и образложено доказивали како је револуција делић по делић сабирала своје моћи и градила своје дело. И демократи су убедљиво говорили у прилог револуције. Револуционарна скупштина није тим расправама била ометена, чак је из њих узела мало пркоса, добродошле решености да се не застаје. Она је ради уређења политичког и државног живота донела нужне законе: о Уставотворној скупштини, о бирачким правима, о изборима народних посланика за Уставотворну скупштину, о штампи, о зборовима и удружењима, о судовима, о браку, о држављанству, о аграрној реформи и колонизацији, о кажњавању злочина и престапа против државе, и друге законе. Ти закони су се заснивали на начелима народноослободилачке борбе и учвршћивали су њене тековине. С помишљу да ће нешто допринети англо-америчком притиску на Југославију, представници буржоаске реакције су одступили; они су, у ствари, нестали. Народ, сједињен у Народном фронту, није се освртао ни на њих, ни на краља који је седео у туђини и љутио се. Народ је, никад тако одушевљено, изабрао своје посланике који су 29. новембра 1945. године, на првом састанку Уставотворне скупштине, донели Декларацију о проглашењу Федеративне Народне Републике Југославије. Изгласавањем устава, два месеца доцније, довршена је државна зграда социјалистичке Југославије.

Извршила се замисао Комунистичке партије, моћна тежња југословенских народа, порука једне историјске нужде. Једно скоро једновековно нарастање и ширење, трудним преласком из ужих у шире кругове слободишта, ослободилачким ратом и револуцијом најзамашније се уздигло према оној слободи која као светлост свуда зрачи. То је било успеће над сломом тираније, те обести која је дуго стојала у господовању над југословенским човеком, била у свести и крви господара, и чак, не много скривено, у незнању и слабости робова. Али она сила што буди и узноси човекова хтења никога није оставила без жеље; пропиње се она недољиво и ћудљиво кроз све те жеље, да се нигда једном од њих неће бескрајно везати, а неким редом налази ону којој даје моћ закона. Тако су смене постале нужне, али никако друкчије сем кроз насртаје, отпоре, раскидања. Тако се и у социјалистичкој Југославији показала она, по законима друштвеног бића оснажена, жеља која је недољивошћу својих

моћи скршила све слабије од себе. Крхотине је ипак добила у наслеђе, целе и искидане остатке старих недоспећа, али је над њима уздигла своју горљиву снагу и жустру намеру да uklони све што је траг робовања, да се унесе у стварање којим ће бити поред оних народа што свој поредак и своје циљеве без оклевања изводе према нужном смеру човечанског напретка.

R É S U M É

Vlado Strugar

CRÉATION DE LA JOUGOSLAVIE SOCIALISTE

Dans cet exposé on explique tout d'abord l'apparition de la conception sur la Jougoslavie socialiste fédérale et puis l'on dessine brièvement la caractère de la Seconde guerre mondiale où furent acquies quelques possibilités objectives pour la réalisation d'une telle conception. L'activité des facteurs révolutionnaires et contre-révolutionnaires sur le sol jougoslave et la lutte antifasciste des peuples jougoslaves dans la Seconde guerre mondiale c'est l'essentiel dans cette composition. On parle suffisamment de la situation internationale du mouvement jougoslave de libération. L'exposé par son extension est revêtu des caractéristiques de l'esquisse pour une synthèse. Cela se complète par la bibliographie y ajoutée comme supplément. C'est par cette bibliographie qu'on présente pour la première fois un registre de livres se rapportant à l'histoire de la lutte d'un siècle pour l'unification, pour la libération nationale et sociale des peuples yougoslaves. La bibliographie contient trois groupes: le premier — le temps de la motié du XIXe siècle jusqu'à la Première guerre mondiale; le second-de la Première guerre mondiale jusqu'à la débâcle du Royaume de Jougoslavie (1941); le troisième — de cette époque jusqu'à la proclamation de la République jougoslave (1945).

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Реферат је узео, сем обавезе да се покаже оним на чему је настао, и да донесе попис књига које би ушле у литературу за овако схваћену тему о постанку социјалистичке Југославије. Да би био уз меру реферата, а и као састав једне руке, овај попис је неизбежно ограничен, и тим грешан, али свакако мање грешан него да га овде није. Тако се не наводе многи архивски фондови, писцу познати и непознати, а тичу се ове теме, не наводе се ни расправе и чланци, иако међу њима има врло значајних, већ једино књиге докумената, студије и монографије. Од више облика које би се попису могли дати, узето је као најприкладније да има три, према историјским периодима и по азбучном реду аутора сврстана одељка: до првог светског рата, отада до почетка другог светског рата и слома Краљевине Југославије, а отада до проглашења југословенске републике.

I

Абаџиев Георги, Балканските војни и Македонија, Скопје, 1958; Алексић Љиљана, Став Француске према Србији за време друге владавине кнеза Милоша и Михаила, Београд 1957; Белић Владимир, Ратови српског народа у XIX и XX веку (1788—1918), Београд 1937; Бесаровић Ристо, Васо Пелагић, Сарајево 1951; Богданов Васо, Хисторија политичких странака у Хрватској, Загреб 1958; Богданов Васо, Хрватски народни покрет 1903/4, Загреб 1961; Божићевић Војислав, Млада Босна: писма и прилози, Сарајево 1948; Божићевић Војислав, Сарајевски атентат, писма и саопштења, Сарајево 1965; Босна и Херцеговина на Берлинском конгресу, Београд 1955; Булајић Жарко, Аграрни односи у Црној Гори 1878—1912, Титоград 1959; Буне и устанци у Босни и Херцеговини у XIX веку, Београд, 1952; Џази Јосип, Почети модерног радничког покрета у Хрватској (1880—1885), I—II, Загреб 1958; Џвијић Јован, Балканско полуострво и јужнословенске земље, I, Загреб 1922; Џвијић Јован, Анексија Босне и Херцеговине и српски проблем 1908, Београд; Џвијић Јован, Балкански рат и Србија, Београд 1912; Џвијић Јован, Излазак Србије на Јадранско море, Београд 1913; Чубриловић Васо, Босански устанак 1875—1878, Београд 1930; Чубриловић Васо, Први српски устанак и босански Срби, Београд 1939; Чубриловић др Васо, Политичка прошлост Хрвата, Београд 1939; Чубриловић др Васо, Историја политичке мисли у Србији XIX века, Београд 1958; Чулиновић Фердо, Државноправна историја југословенских земаља XIX и XX вијека, I Загреб 1954; Ћоровић Владимир, Односи између Србије и Аустро-Угарске у XX веку, Београд 1936; Ћурић Хајрудин, Прилози босанско-херцеговачкој историји XIX вијека, Сарајево 1960; Димевски Славко, Македонското национално ослободителног движение и Егзархијата 1893—1912, Скопје 1963; Димитријевић Сергије, Социјалистичке радничке организације у Србији на крају XIX века, Београд 1953; Драговић Радован, Избор чланака, Београд 1954; Дрљевић Секула, Борба за царинску, војну и дипломатску унију између Црне Горе и Србије, Цетиње 1914; Друга интернационала, Београд 1951; Џамбазовски Климе, Културно-општествените врски на Македонците со Србија во текот на XIX век, Скопје 1960; Ђоновић Јован, Уставне и политичке борбе у Црној

Гори 1905—1910, Београд 1939; Ђорђевић Димитрије, Излазак Србије на Јадранско море и Конференција амбасадора у Лондону 1912, Београд 1956; Ђорђевић Димитрије, Милован Миловановић, Београд 1962; Ђорђевић Димитрије, Царински рат Аустро-Угарске и Србије 1906—1911, Београд 1962; Ђорђевић Димитрије, *Révolutions nationales des peuples balkaniques*, Београд 1965; Ђорђевић Владан, Црна Гора и Аустрија 1814—1894, Београд 1924; Ђуришић Митар, Први балкански рат 1912—1913: операције црногорске војске, Београд 1960; Ђуровић Мирчета, Трговачки капитал у Црној Гори, Цетиње 1958; Ђуровић Мирчета, Црногорске финансије 1860—1914, Титоград 1960; Екмечић Милорад, Устанак у Босни 1875—1878, Сарајево, 1960; Ерић Миливоје, Селаштво и пољопривреда Босне и Херцеговине под аустроугарском окупацијом, Сарајево 1953; Гестрин—Мелик, Повијест Словенаца 1813—1914, Загреб 1952; Гопчевић Спиридон, Црногорско-турски рат 1876—1878. године, Београд 1963; Генерални штрајк у Босни и Херцеговини 1906. године, збирка докумената, у редакцији Касима Исовића, Сарајево 1963; Графенауер Бого, Корошки Словенци в zgodovini, Љубљана 1945; Грос Мирјана, Раднички покрет у Хрватској поткрај XIX стољећа, изабрани извори, Загреб 1957; Грос Мирјана, Владавина хрватско-српске коалиције 1906—1907, Београд 1960; Хасанагић Едиб, Први мај у Србији 1894—1914, Београд 1954; Хорват Јосип, Политичка повијест Хрватске, I, Загреб 1936; Историјски архив Комунистичке партије Југославије, Социјалистички покрет у Србији 1900—1919, Београд 1950; Историјски архив Комунистичке партије Југославије, Социјалистички покрет у Хрватској и Славонији, Далмацији и Истри 1892—1919, Београд 1950; Историјски архив Комунистичке партије Југославије, Социјалистички покрет у Босни, Војводини и Македонији, Београд 1951; Изабрани списи Драгише Станојевића, Нови Сад 1957; Јакшић Гргур, Преписка Илије Гарашанина 1839—1849, Београд, Јакшић Гргур и Вучковић Ј. Војислав, Спољна политика Србије за владе кнеза Михаила, Београд 1963; Јанковић Драгослав, О политичким странкама у Србији XIX века, Београд 1951; Јанковић др Драгослав, Историја државе и права Србије у XIX веку, Београд 1955; Јевтић Боривоје, Сарајевски атентат, Сарајево 1923; Јовановић Јагош, Стварање црногорске државе и развој црногорске националности, Цетиње 1947; Јовановић Јован, Борба за народно уједињење 1903—1908, Београд 1939; Јовановић Слободан, Српско-бугарски рат, Београд 1901; Јовановић Слободан, Уставобранитељи и њихова влада, Београд 1925; Јовановић Слободан, Друга влада Милоша и Михаила, Београд 1923; Јовановић Слободан, Влада Милана Обреновића, I—III, Београд 1926; Јовановић Слободан, Влада Александра Обреновића, I—II, Београд 1929—1931; Јовановић Владимир, Српски народ и источно питање, Београд 1863; Кацлеровић Триша, Прве самосталне радничке организације у Србији, Београд 1950; Кацлеровић Триша, Српска социјал-демократска партија према селаштву, Београд 1952; Капиџић Хамдија, Прилози за историју Босне и Херцеговине у XIX вијеку, Сарајево 1956; Капиџић Хамдија, Херцеговачки устанак 1882. године, Сарајево 1958; Кардељ Едвард — Сперанс, Развој словеначког националног питања, Београд 1958; Кермавнер Душан, Словенска публицистика ин прва руска револуција, Љубљана 1960; Кермавнер Душан, Зачетак словенске социјалне демократије в десетлетју 1884—1894, Љубљана 1963; Кораћ Витомир, Повијест радничког покрета у Хрватској и Славонији, I—II, Загреб 1929—1930; Крешевљаковић Хамдија, Капетаније у Босни и Херцеговини, Сарајево 1954; Кватерник Евгениј, Источно питање и Хрвати, Загреб 1868; Лапчевић Драгиша, Историја социјализма у Србији, Београд 1922; Лапе Љубен, Извештаји од 1903. година на српските консули, митрополити и училишни инспектори во Македонија, Скопје 1954; Лазаревић Милутин, Српско-турски рат 1912. године, Београд 1931; Лазаревић Милутин, Други балкански рат, Београд 1955; Магдаленић М., Грађа за историју рата Србије са Турском за ослобођење и независност 1877—78. године, Београд 1894; Марјановић Јован, Настанак и развојак радничког покрета у југосло-

венским земљама до првог светског рата, Београд 1954; Марковић Светозар, Сабрани описи, I—IV, Београд 1960—1965; Маслеша Веселин, Млада Босна, Београд 1945; Маслеша Веселин, Светозар Марковић, Београд 1945; Милетић Светозар, Изабрани чланци, Нови Сад 1939; Милутиновић Коста, Васо Пелатић и босанско-херцеговачки устанак, Сарајево 1953; Мирнић Јосип, Раднички покрет у Бачкој до формирања социјалдемократске партије Угарске, Нови Сад 1963; Никашиновић Божидар, Аустро-угарска политика на Балкану и Краљевина Србија, Београд 1904; Никчевић др Томица, Политичке струје у Црној Гори у процесу стварања државе у XIX вијеку, Цетиње 1958; Новак Грга, Јадранско море у сукобима и борбама кроз столећа, Београд 1962; Новак Виктор, Фрањо Рачки у говорима и расправама, Загреб 1925; Новак Виктор, Фрањо Рачки, Београд 1958; Новак др Виктор, Антологија југословенске мисли и народног јединства, Београд 1930; Новаковић Стојан, Балканска питања и мање историјско-политичке белешке о Балканском полуострву, Београд 1906; Нури-Хасид Осман, Скарин Владислав, Стојановић Никола, Босна и Херцеговина под аустројском управом, Београд 1939; Одабрани статии за радничког и социјалистичког движење во Македонија 1895—1914, Скопје 1962; Палигорић Љуба, Живојин Жујовић, Београд 1960; Павићевић Бранко, Стварање црногорске државе, Београд 1955; Павићевић Бранко, Црна Гора у рату 1862, Београд 1963; Павловић М., Грађа за историју српско-турског рата 1876—1878. године, Београд 1914; Павловић Живко, Опсада Скадра 1912/13, Београд 1926; Пејовић Ђоко, Исељавања Црногораца у XIX вијеку, Титоград 1962; Петровић Никола, Светозар Милетић, Београд 1958; Пироћанац М., Кнез Михаило и заједничка радња балканских народа, Београд 1896; Плетерски Ј., Народна ин политична завест на Королшкем. Народна завест ин политична оријентација пребивалства Словенске Королшке в летих 1848—1914, Љубљана 1965; Полит—Десанчић Михаило, Све досадање беседе са повесничким цртама из српске политичке борбе од године 1861. до 1883, Нови Сад 1883; Полит—Десанчић Михаило, Како сам свој век провео, Београд 1925; Поповић Димитрије, Ворба за народно уједињење 1908—1914, Београд 1939; Поповић Душан, Изабрани списи, Београд 1951; Поповић И. Петар, Црна Гора у доба Петра I и Петра II, Београд 1951; Поповић Васиљ, Источно питање, Београд 1928; Поповић Васиљ, Европа и српско питање у периоду 1864—1918, Београд; Пријатељ Иван, Словенска културнополитична ин словствена згодина 1848—1895, I—IV, Љубљана 1955—1961; Приклмајер Зорица, Српска социјал-демократија у анексионој кризи 1908, Београд 1953; Продановић М. Јаша, Историја политичких странака и струја у Србији, I, Београд 1947; Протић М. Стојан, Одломци из уставне и народне борбе у Србији, Београд 1911; Први балкански рат 1912—1913; операције српске војске, у редакцији Велимира Терзића, Београд 1958; Пржић др Илија Спољашња политика Србије (1804—1914), Београд 1939; Раденић Андрија, Документи о социјалистичком покрету у Срему 1894—1908, Нови Сад 1955; Раденић Андрија, Положај и борба сељаштва у Срему од краја XIX века до 1914, Београд 1958; Радић Стјепан, Славенска политика у Хабсбуршкој монархији, Загреб 1906; Радикали и наша национална политика, Београд 1904; Радосављевић др Илија, Међународни положај Црне Горе у XIX вијеку, Београд 1960; Ракочевић Б. Новица, Ратни планови Србије против Турске од војда Карађорђа до краља Петра, Београд 1933; Ранке Леополд, Историја српске револуције, Београд 1864; Ристић Јован, Последње године спољашње политике к. Михаила, Београд 1895; Синдикални покрет у Србији, 1903—1919, I (1—3), Београд 1958—1962; Слипичевић Фуад, Босна и Херцеговина од Берлинског конгреса до конца првог светског рата, Загреб 1954; Споменица поводом 80-тогодишњице окупације Босне и Херцеговине (1878—1958) и 50-тогодишњице анексије (1908—1958), у редакцији Св. Душанића, Београд 1959; Социјалистички покрет у Војводини 1890—1919, документи, у редакцији Арпада Лебла, Нови Сад 1953; Стајић Васа, Светозар Милетић, Нови Сад 1926; Станисављевић Живко,

Кумановска битка, Београд 1951; Станисављевић Живко, Битољска операција, Београд 1952; Старчевић др Анте, Источно питање, Загреб 1899; Стијеповић Никола, Херцеговачко-бокељски устанак 1882. године, Београд 1962; Стојановић Никола, Босанска криза 1908—1914, Сарајево, 1958; Страњаковић Драгослав, Како је постало Гарашаниново „Начертаније“, Београд 1939; Страњаковић Драгослав, Србија пијемонт Јужних Словена 1842—1853, Београд 1932; Стругар Владо, Социјална демократија о националном питању југословенских народа, Београд 1956; Супило Франо, Политика у Хрватској, Загреб 1953; Шарац Недим, Положај радничке класе у Бооно и Херцеговини под аустроугарском окупацијом 1878—1914, Београд 1951; Шарац Недим, Синдикални покрет у Босни и Херцеговини до 1919. године, Сарајево 1955; Шаулић Новица, Црна Гора и Србија, Подгорица, 1922; Шишић Фердо, Кореспонденција Рачки—Штротсмајер, I—IV, Загреб 1928—1931; Шишић Фердо, Југословенска мисао 1790—1918, Београд 1937; Шкерковић Никола, Записници седница министарског савета Србије 1862—1898, Београд 1952; Шкерковић Никола, Црна Гора на освитку XX вијека, Београд 1964; Тресић—Павичић др Анте, Говори у аустријском парламенту за вријеме рата, Дубровник 1919; Трумбић Анте, Сутоп Аустро-Угарске и Ријечка резолуција, Загреб 1936; Туцовић Димитрије, Србија и Албанија, Београд 1945; Туцовић Димитрије, Изабрани списи. I—II, Београд 1950; Вендел Жерман, Борба Југословени за слободу и јединство, Београд 1925; Влахов Дмитар, Кроз историју македонског народа, Загреб 1949; Вучковић Ј. Војислав, Дипломатска историја српско-бугарског рата 1885—1886, Београд 1956; Вучо Никола, Привредна историја народа ФНРЈ — до првог светског рата, Београд 1948; Вукчевић Мило, Црна Гора и Херцеговина уочи рата 1874—1878, Цетиње 1950; Згодовински архив Комунистичке партије Југославије, Социјалистично гитање у Словенији 1869—1920, Београд 1951; Зографски Данчо, О радничком покрету у Македонији до Балканског рата, Београд 1951; Зографски Данчо, Југословенските социјалисти за македонското прашање, Скопје, 1962; Звигер Фран, Шидак Јарослав, Богданов Васо, Национални проблеми у Хабзбуршки монархији, Љубљана 1962; Живановић Живан, Политичка историја Србије у другој половини XIX века, I—IV, Београд 1923—1925.

II

Бићанић Рудолф, Економска подлога хрватског питања, Загреб 1938; Бобан Љубо, Споразум Цветковић—Мачек, Београд 1965; Богданов Васо, Хисторијска улога друштвених класа у рјешавању југословенског националног питања, Сарајево 1956; Будисављевић Срђан, Стварање државе Срба, Хрвата и Словенаца, Загреб 1958; Цесарец Аугуст, Стјепан Радић и република, Загреб 1925; Цесарец Аугуст, Избор чланака, Београд 1962; Чулиновић Фердо, 1918. на Јадрану, Загреб 1951; Чулиновић Фердо, Ријечка држава, Загреб 1953; Чулиновић Фердо, Национално питање у југославенским земљама, Загреб 1955; Чулиновић Фердо, Одједи Октобра у југославенским крајевима, Загреб 1957; Чулиновић Фердо, Слом старе Југославије, Загреб 1958; Чулиновић Фердо, Државно-правна историја југославенских земаља XIX и XX вијека, II, Загреб 1959; Чулиновић Фердо, Југославија између два рата, I—II, Загреб 1961; Чулиновић Фердо, Двадесет седми март, Загреб 1965; Чермељ Лаво, Словенци ин Хрватје под Италијо међ обема војнама, Љубљана 1965; Чолаковић Родољуб, Казивање о једном покољењу, Београд 1964; Ђегковић Јован, Ујединитељи Црне Горе и Србије, Дубровник 1940; Ђоровић Владимир, Црна књига, патње Срба Босне и Херцеговине за време Светског рата, Београд — Сарајево 1920; Ђоровић Владимир, Историја Југославије, Београд 1933; Ђоровић Владимир, Односи Србије и Аустрије у XX веку, Београд 1936; Ђоровић Владимир, Борба за независност Балкана, Београд 1937; Дедијер Владимир, Југославија од Версаља до Париза, Београд 1947; Дими-

тријевић Мита, Ми и Хрвати, хрватско питање 1914—1939, Београд 1939; Димитријевић Сергије, Карактеристике индустрије и рударства бивше Југославије, Београд 1949; Димитријевић Сергије, Страни капитал у привреди бивше Југославије, Београд 1958; Димитријевић Сергије, Привредни развитак Југославије од 1918—1941, Београд 1962; Домазетовић Коста, 30 дана деветстосамнаесте гледаних из Загреба, Загреб 1938; Драшковић Слободан, Грђић Гојко, Ђорђевић Владимир, Ловчевић Ј., Жујовић Ј. Милан, Прица Богдан, Истина о економској подлози хрватског питања, одговор г. др Бићанићу, Београд 1940; Ђоновић Никола, Захтеви Црне Горе, Бар 1936; Ђоновић Никола, Црна Гора пре и после уједињења, Београд 1939; Ђорђевић П. Милан, Србија и Југословени за време рата 1914—1918, Београд 1922; Ђурђевић Чедомир, Положај и акције радничке класе пред други светски рат, Београд 1951; Ерић Миливоје, Аграрна реформа у Југославији 1918—1941, Сарајево 1958; Филиповић Филип, Изабрани списи, I—II, Београд 1962; Грегорић Данило, Самоубиство Југославије, Београд 1942; Груловић Никола, Југословени у рату и октобарској револуцији, Београд 1962; Хинковић Хинко, Из великог доба, Загреб 1927; Хорват Јосип, Политичка повијест Хрватске (1918—1929), Загреб 1938; Хорват Јосип, Франо Супило, Београд 1961; Хрибар Иван, Моји спомени, I, Љубљана 1928; Хрвати у борбама за ослобођење сјеверних крајева Југославије: Међумурја, Прекоmurја, Корушке и Штајерске, Загреб 1940; Јанковић Драгослав и Кризман Богдан, Грађа о стварању југословенске државе, I—II, Београд 1964; Јеленић Ђурђе, Нова Србија и Југославија, Београд 1923; Јовановић Батрић, Комунистичка партија Југославије у Црној Гори 1919—1941, Београд 1959; Јовановић Илија, Рајковић Стеван, Рибар Вељко, Југословенски добровољачки корпус у Русији, Београд 1954; Јовановић М. Јован, Стварање заједничке државе Срба, Хрвата и Словенаца, I—III, Београд 1928—1930; Јовановић Јован, Борба за народно уједињење 1914—1918, Београд 1939; Јовановић М. Јован, Дипломатска историја нове Европе, 1918—1938, I—II, Београд 1938—1939; Јовановић Војислав, Рапалски уговор, збирка докумената, Београд 1950; Јубиларни зборник живота и рада Срба, Хрвата и Словенаца 1918—1928, I—II, Београд 1928; Кацлеровић Триша, Цимервалдска конференција — Апел српских социјалиста цивилизованом свету, Београд 1951; Капицић Хамдија, Рад Народнoг вијећа СХС Босне и Херцеговине, Гласник архива и Друштва архивиста Босне и Херцеговине, III, Сарајево 1963; Катарциев Иван, КПЈ во Македонија до обзнанага, Скопје 1961; Кершовани Отокар, Избор чланака, Београд 1960; Комадинић Милан, Проблем сељачких дугова, Београд 1934; Кризман Богдан, Записници Средишњег одбора Народнoг вијећа Словенаца, Хрвата и Срба у Загребу, Старине, 48, Загреб, 1958; Кризман Богдан и Храбак Богумил, Записници са седница делегације Краљевине СХС на мировној конференцији у Паризу 1919—1920, Београд 1960; Крлежа Мирослав, Десет крвавих година, Загреб 1957; Куколеча Стеван, Картели и њихов значај за југословенску привреду, Београд 1939; Куколеча М. Стеван, Индустрija Југославије 1918—1938, Београд 1941; Лах Иван, В борби за Југославију, Љубљана 1929; Лакатош Јосо, Привредни алманах југословенског Лојда, Загреб 1929; Лапчевић Драгиша, Рат и српска социјална демократија, Београд 1925; Лебл Арпад, Синдикална борба аграрног пролетаријата, Београд 1954; Љубибратић Драго, Гаврило Принцип, Београд 1955; Мандић Анте, Фрагменти за историју уједињења, Загреб 1956; Марјановић Милан, Борба за Јадран 1914—1946, Сплит 1953; Марјановић Милан, Лондонски уговор из године 1915, Загреб 1960; Марковић Божидар, Наше народно уједињење, Женева 1918; Марковић Лазар, Југословенска држава и хрватско питање (1914—1929), Београд 1935; Марковић Сима, Национално питање у светлости марксизма, Београд 1923; Марковић Сима, Уставно питање и радничка класа Југославије, Београд 1923; Мартиновић С. Нико, Раднички покрет у Црној Гори под руководством Јована Томашевића, Београд 1955; Мартиновић С. Нико, Јанко Вукотић и капитулација Црне Горе 1916. године, Цетиње

1957; Мартулков Алексо, Моето учество во револуционерните борби на Македонија, Скопје 1954; Маслеша Веселин, Дела, I—III, Сарајево 1954—1956; Матановић Алекса, Уједињење Црне Горе са Србијом, Београд 1941; М(ихел) Р(удолф), Краљевне владе од 1903—1935, Београд 1935; Милисавец Живан, Васа Стајић, Нови Сад 1949; Миловановић Никола, Војни пуч и 27. март 1941, Београд 1960; Миловановић Никола, Од марсељског атентата до Тројног пакта, Загреб 1963; Миљовски Х., Македонското прашање во националната програма на КПЈ 1919—1937, Скопје, 1962; Мирковић Мијо, Економска структура Југославије 1918—1941, Загреб 1952; Мирковић Мијо, Економска историја Југославије, Загреб 1958; Митрановић Чедомил и Брашић Милош, Југословенске народне скупштине и сабори, Београд 1937; Николић Мирослав, Револуционари раднички покрет на Косову и Метохији 1895—1922, Приштина 1962; Новак др Виктор, Магнум Црмен, Загреб 1948; Новаковић Коста, Македонија Македонцизма, Београд 1924; Паулова Милада, Југославенски одбор, Загреб 1925; Павловић Живко, Битка на Јадру 1914, Београд 1924; Павловић Живко, Битка на Колубари, I—II, Београд 1928—1930; Пекић Петар, Пропаст аустро-угарске монархије и постанак наследних држава, Суботица 1937; Пекић Војислав, СКОЈ између два рата, Београд 1959; Перић Живојин, Црна Гора у југословенској федерацији, Загреб 1940; Перовић Миливоје, Устанак на југу Србије 1917, Београд 1954; Пивко др Људевит, Наши доброволци у Италији, Марибор 1924; Половина Гојко, Привредни систем и производни односи у Југославији 1918—1941, Београд 1958; Поточњак Франко, Из емиграције, I, Загреб 1919; Препелух Албин, Припомбе к наши превратни доби, са монографијом Душана Кермаунера: Албин Препелих — Абдитус, Љубљана 1938; Прибићевић Светозар, Диктатура краља Александра, Београд 1952; Прица Огњен, Избор чланака, Београд 1960; Први конгрес Треће интернационале, материјали, Београд 1953; Раденковић Милан, Церска операција, Београд 1953; Раденковић Милан, Колубарска битка, Београд 1959; Радетић Ернест, Истра под Италијом 1918—1943, Загреб 1944; Рајчевић Војо, Студентски покрет на Загребачком свеучилишту 1918—1941, Загреб 1959; Регент Иван, Поглавља из боја за социјализам, Љубљана 1958; Рибар др Иван, Политички записи, I—IV, Београд 1948—1952; Серучар Здравко, Војне акције у Корупшкој 1918/19, Београд 1950; Сфорца Карло, Никола Пашић и уједињење Југословена, Београд 1937; Ситон—Ватсон Р. В., Како је постала Југославија, I—III, Нова Европа, Загреб 1926—1927; Слијепчевић Перо, Наши доброволци у светоком рату, Загреб 1925; Слипичевић Фуад, Први свјетски рат и стварање државе југословенских народа, Сарајево 1957; Смиљанић Драгослав, Сећања на једну диктатуру, Београд 1955; Спасојевић Јанко, Црна Гора и Србија, Париз 1919; Споменица Николе Пашића 1845—1925, Београд 1926; Споменица Николе Пашића, 10. XII 1926. до 10. XII 1936, Београд 1937; Споменица ослобођења Војводине 1918, Нови Сад 1929; Српски социјалистички покрет за време првог свјетског рата, материјали у редакцији Михаила Тодоровића, Београд 1958; Станковић Живорад, Борбени пут СКОЈ-а, Београд 1957; Стојановић Никола, Србија и југословенско уједињење, Београд 1939; Стојановић Никола, Југословенски одбор, Загреб 1927; Стојасављевић Богдан, Сељаштво старе Југославије 1918—1941, Загреб, 1952; Стојасављевић Богдан, Продирање капитализма у село 1919—1929, Загреб 1965; Стругар др Саво, Црна Гора и њени модерни потурчењаци, Београд 1935; Стругар Владо, Југославенске социјалдемократске странке 1914—1918, Загреб 1963; Стругар Владо, Социјалдемократија о стварању Југославије, Београд 1965; Стули Бернард, Устанак морнара у Боки Которској 1—3. фебруара 1918, Сплит 1959; Шепић Драгован, Сушло дипломат, Загреб 1961; Шишић Фердо, Документи о постанку Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца 1914—1919, Загреб 1920; Шишић Фердо, Јадранско питање на конференцији мира у Паризу, збирка аката и докумената, Загреб 1920; Шишић Фердо, Предратна политика Италијана и постанак Лондонског пакта, Сплит 1933; Шкерковић Никола, Црна Гора за

вријеме првог свјетског рата: односи са Србијом, капитулација, Титоград 1963; Терзић Велимир, Југославија у априлском рату 1941, Титоград 1963; Терзић Велимир, Јовановић Илија, Вујошевић Драгић, Костић Урош, Операције црногорске војске у првом светском рату, Београд 1954; Топаловић Миленко, Хронологија радничког покрета у Србији, I, Београд 1964; Трумбић Анте, Стварање Народног вијећа у Загребу, Загреб, 1935; Тума Хенрик, Из мојега живљења, Љубљана 1937; Устав Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, Београд 1921; Устав Краљевине Југославије, Београд 1931; Велики рат Србије за ослобођење и уједињење Срба, Хрвата и Словенаца 1914—1918, XXX и XXXI, Београд 1937—1939; Видмар И. Јосип, Прилози грађи за повијест 1917—1918, с особитим обзором на развој радничког покрета и одјек октобарске револуције код нас, Архивски вјесник, I, Загреб 1958; Влахов Дмитар, Одабрани говори и стати 1924—47, Скопје 1948; Вошњак Богумил, У борби за уједињену народну државу, Београд 1928; Врчинац Јулијана, Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца од уједињења до Видовданског процеса, Београд 1956; Вујовић Димитрије—Димо, Уједињење Црне Горе и Србије, Титоград 1962; Вукчевић С. Митар, Црногорци у Југославији, Никшић 1937; Зборник грађе за историју радничког покрета Црне Горе, Титоград 1960; Зеленика Милан, Рат Србије и Црне Горе 1915, Београд 1954; Зеленика Милан, Први светски рат — 1914, Београд 1962; Женевска конференција о југословенском уједињењу, Загреб 1918; Живанчевић М. Михаило, Југославија и федерација, Београд 1938; Живановић Милан, Пуковник Апис, Београд 1955; Живановић Милан, Дубровник у борби за уједињење 1908—1918, Београд 1962; Живковић Милош, Пад Црне Горе, Београд 1923.

III

Апостолски Михаило, Завршне операције за ослобођење Македоније, Београд 1953; Апостолски Михаило, Фебруарски поход, Београд 1963; Апостолски Михаило и Јован Поповски, НОБ на Македонија, Скопје 1962; Архив Комунистичке партије Босне и Херцеговине, т. I, књ. 1 и 2, Сарајево; Атанацковић Жарко, Војводина у борби 1941—1945, Нови Сад 1959; Бастијан Константин, Чулиновић Фердо, Чубелић Томо, Шћуканец Драгутин, Огризовић Слава, Народи Југославије у борби за слободу (од краја XIX стољећа до ослобођења), Загреб 1959; Вашић Раде, Устанај и борбе на Козари 1941—1942, Београд 1957; Београдска операција, Београд — Москва 1964; Библиографија издања у народноослободилачком рату 1941—1945, у редакцији Милоша Пајковића, Београд 1964; Биланцић Душан, Од устанка до победе, Београд 1961; Босиљчић Слободан, Источна Србија у НОБ, Београд 1953; Брегар Франц, Љубљана у борби, Љубљана 1950; Брезовски Велимир и Мандићевски Славко, Документи за младинското движење во Македонија 1941—1945, Скопје 1961; Броз Јосип Тито, Борба за ослобођење Југославије 1941—1945, Београд 1947; Броз Јосип Тито, Десет година народне револуције, Београд 1951; Броз Јосип Тито, Војна дела, I—III, Београд 1961; Булат Раде, Жумберак и Прокупље у НОБ, Загреб 1951; Churchill Winston, The Second World War, I—VI, London 1948—1953; Цветковић Вита, Фронт без позадине, Београд 1961; Четрдесет година, зборник сећања активиста југословенског револуционарног радничког покрета, I—III, Београд 1960; Четрдесетпрва, устанак народа Југославије, Београд 1961; Чолаковић Родољуб, Записи из ослободилачког рата, I—V, Сарајево 1946—1955; Чолаковић Родољуб, Борба КПЈ за решење националног питања, Београд 1959; Чубелић Томо и Милостић Милован, Преглед историје народноослободилачке борбе Југославије, Загреб 1953; Чубриловић Бранко, Записи из туђине, Сарајево 1946; Чулиновић Фердо, Развитак југославенског федерализма, Загреб 1952; Чулиновић Фердо, Стварање нове југославенске државе, Загреб 1959; Ђуковић Мирко, Санџак у НОБ, Београд 1964; Дапчевић Пеко, Значај и снага маневра, Бео-

град 1955; Дапчевић Пеко, Како смо водили рат, Београд 1956; Дапчевић Пеко, Тактика партизанских одреда и бригада у току НОР-а, Београд 1961; Дедијер Владимир, Партизанске штампарије, Београд 1945; Дедијер Владимир, Дневник, Београд 1951; Дедијер Владимир, Јосип Броз Тито, прилози за биографију, Београд 1953; Дневник грофа Ђана, Загреб 1948; Документи историје Комунистичке партије Хрватске, Загреб 1951; Документи историје оmlадинског покрета Југославије, т. I, књ. 1—2, Београд 1953—1954; Документи историје оmlадинског покрета Југославије, т. II, књ. 1 и т. III, књ. 2, Београд 1959—1960; Документи о противнародном раду и злочинима једног дела католичког клера, Загреб 1946; Драгић Ђорђе, Санитетска служба у условима партизанског ратовања, Београд 1959; Други светски рат, I—III, у редакцији Велимира Терзића, Јова Вукотића, Милутина Марковића, Београд 1957—1964; Ђонлагић Ахмет и Лековић Мишо. Њемачка офанзива на Источну Босну, јануар—фебруар 1942, Београд 1962; Гершкович Леон, Документи о развоју народне власти, Београд 1948; Гершкович Леон, Историја народне власти, Београд 1957; Гиздић Драго, Далмација 1941, Загреб 1957; Гиздић Драго, Далмација 1942, Загреб 1959; Гиздић Драго, Далмација 1943, Загреб 1962; Гиздић Драго, Далмација 1944—1945, Загреб 1965; Гошњак Иван, Тито — стратег револуције и творац народне армије, Београд 1963; Görnitz Walter, Der zweite Weltkrieg, I—II, Штутгарт 1952; Херцеговина у НОБ, зборник радова, у редакцији Милинка Ђуровића, Београд 1961; Христов Александар, КПЈ во решавањето на македонското прашање 1937—1944. година, Скопје 1962; Хронологија ослободилачке борбе народа Југославије 1941—1945, у редакцији Петра Брајовића, Београд 1964; Хрватско Загорје у народноослободилачкој борби, зборник радова у редакцији Владе Стопара, Загреб 1959; Илегалне акције по градовима. Београд 1963; Историја великој атјечественој војни 1941—1945, I—VI, Москва 1960—1965; Историјски архив на Сојузот на комунистите на Македонија, Скопје 1958; Историјски атлас ослободилачког рата народа Југославије 1941—1945, Београд 1952; Из борб ин живленја првих штирих словенских бригад, Љубљана 1952; Издајник и ратни злочинац Дража Михаиловић пред судом, Београд 1947; Извештај Југословенске државне комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача Меѓународном војном суду у Нирнбергу, Београд 1947; Јерковић Мате, Борбе у Славонији за вријеме Четврте и Пете непријатељске офанзиве, Београд 1951; Јовановић Ватрић, Црна Гора у НОР и социјалистичкој револуцији, I, Београд 1960; Јовићевић Нико, Од Пете офанзиве до слободе, Београд 1955; Кардељ Едвард, Пут нове Југославије 1941—1945. Београд 1949; Кардељ Едвард, Десет година народне револуције, Београд 1951; Кидрич Борис, Сабрана дела, I—III, Београд 1959—1960; Кладарин Ђуро, Слом IV и V окупаторско-квислиншке офанзиве, Загреб 1956; Кладарин Ђуро, Битка на Сутјесци, Београд 1959; Клеут Петар, Партизанска тактика и организација, Београд 1960; Комел Франта, Народноослободилна борба в Словенији 1941—1945, Марибор 1960; Колишевски Лазар, Политички извјештај ЦК КПМ на I конгресу КП Македоније, Загреб 1950; Колишевски Лазар, Аспекти на македонското прашање, Скопје, 1962; Корошка в борби, Целовец 1951; Кос Милко, Ројнић Матко, Цвитер Фран, Графенауер Бого, Миховиловић Иве, Чермељ Лаво и Перушко Тоне, Истра и Словенско Приморје, борба за слободу кроз вјекове, Београд — Загреб 1952; Косановић Ђорђе, Економскополитичка дјелатност народне власти у току НОБ, Загреб 1964; Ковачевић Миливоје и Јеремић Милијан, Народна власт у Србији 1941—1961, Београд 1962; Крајишке бригаде, Бања Лука 1954; Кризман Богдан, Свједочанства о другом свјетском рату, Загреб 1952; Кризман Богдан, Хитлеров „Потхват 25“ против Југославије, Загреб 1953; Кулић Димитрије, Народноослободилачки одбори и судови у Србији, Београд 1964; Квесич Сибе, Далмација у народноослободилачкој борби, Загреб 1960; Лакић Зоран, ЗАВНО Црна Горе и Боке, збирка докумената, Титоград 1963; Лакић Зоран, Пајовић Радоје, Вукмановић Гојко,

Народноослободилачка борба у Црној Гори 1941—1945 — хронологија догађаја, Титоград 1963; Лика у НОБ, I, зборник радова, у редакцији Ђока Јованића, Београд 1963; Људске и материјалне жртве Југославије у ратном напору 1941—1945, Београд 1945; Македонија: моменти од историјата на македонскиот народ, Скопје 1950; Марјановић Јован, Устанак и НОП у Србији 1941, Београд 1963; Марјановић Јован, Београд у НОБ, Београд 1964; Марјановић Јован и Морача Перо, Наш ослободилачки рат и народна револуција 1941—1945, Београд 1958; Марковић Мирко, Борба у Америци за нову Југославију, Београд 1946; Марковић Мома, Борба Србије 1941—1945, Београд 1952; Мићановић Славко, С Мајевице и Сембебрије, I—II, Сарајево 1948; Миховић Иве, Трст, Загреб 1946; Миховић Иве, Тајни документи о односу Ватикана и усташке НДХ, Загреб 1953; Микуж Метод, Преглед развоја НОБ у Словенији, I, Београд 1956; Морача Перо, Напади НОБ на насељена места, Београд 1956; Морача Перо, 1942 — преломна година народноослободилачког рата, Београд 1957; Морача Перо, Одбрана у народноослободилачком рату, Београд 1959; Морача Перо, КПЈ и стварање револуционарне армије, Београд 1959; Народни фронт Југославије, задаци, програм, статут, Београд 1945; НОБ у заробљеничким логорима 1941—1945, Београд 1945; НОБ у делима ликовних уметника Југославије, Београд 1958; Нешовић Слободан, Иностранство и нова Југославија 1941—1945, Београд 1964; Нешовић Слободан, Привредна политичка и економске мере у току ослободилачке борбе народа Југославије, Београд 1964; Одић Славко, Неостварени планови, Загреб 1961; Одић Славко, Досије без имена, Загреб 1961; Огризовић Михаило, Просветни и културни рад с одраслима у Хрватској за НОБ-е, Загреб 1960; Орешчанин Богдан, Војни аспекти борбе за свјетски мир, националну независност и социјализам, Београд 1962; Ослободилачки поход на Трст 1945, Београд 1952; Ослободилачки рат народа Југославије 1941—1945, I—II, у редакцији Велимира Терзића, Београд 1957—1958; Пакиж Силвериј, Партизанско содно право, Љубљана 1952; Перовић Миливоје, Јужна Србија у НОБ, Београд 1961; Пети конгрес Комунистичке партије Југославије, Београд 1948; 15 војвођанских бригада, Нови Сад 1953; Петрановић Бранко, Политичке и правне прилике у време привремене владе ДФЈ, Београд 1964; Петричевић Јозо, Иво Лола Рибар, Загреб 1961; Петровић Михаило, Лондонска емиграција и борба наших народа, Београд 1945; Пленча Душан, Партизански одреди народа Далмације 1941—1942, Београд 1960; Пленча Душан, Међународни односи Југославије у току другог свјетског рата, Београд 1962; Пијаде Моша, Изабрани говори и чланци 1941—1947, Београд 1948; Пијаде Моша, Изабрани списи, том I, књ. 3, Београд 1965; Пијаде Моша и Нешовић Слободан, Прво и Друго заседање АВНОЈ-а, Београд 1953; Преглед историје Савеза комуниста Југославије, Београд 1963; Преглед народноослободилачког рата у Македонији 1941—1945, у редакцији Крсте Црвенковског и Михаила Апостолског, Београд 1950; Приморске бригаде, Љубљана 1953; Приручник за историју Савеза комуниста Југославије, Београд 1957; Прва пролетерска, I—II, Београд 1963; Прво и Друго заседање АВНОЈ-а, издање Президијума скупштине ФНРЈ, Београд; Ранковић Александар, Изабрани говори и чланци, Београд 1951; Ратни напори Југославије 1941—1945, Београд 1948; Регеста докумената о раду КПЈ, СКОЈ-а и политичких органа у јединицама НОБ и ПОЈ, Београд 1963; Рибар Иван, Успомене из НОБ, Београд 1961; Саје Франчек, Велогардизем, Љубљана 1952; Саопштења о злочинима окупатора и њихових помагача, 1—93, документи, Београд 1944—1946; Сарајлић Абдулах, Преглед стварања босанско-херцеговачких јединица НОВЈ, Сарајево 1958; Савић Срета, Срем у народноослободилачкој борби, Београд 1963; Симић Сима, Ватикан против Југославије, Титоград 1958; Симић Сима, Прекрштавање Срба за време другог светског рата, Титоград 1958; Симовић Војислав, АВНОЈ — правно-политичка студија, Београд 1958; Стругар Владо, Рат и револуција народа Југославије 1941—1945, Београд 1962; Сутјеска, I—V, зборник радова у редакцији Милинка Ђуровића, Бео-

град 1958—1963; Systemes (Les) d'occupation en Yougoslavie 1941—1945, Belgrade 1963; Шасен Ј. М., Историја другог светског рата, Београд 1955; Шибл Иван, Загребачка област у народноослободилачкој борби, Загреб 1950; Шкерл Франце, Бој Приморцев за људско област, Љубљана 1945; Шкерл Франц, Почети партизанског покрета у Словенији, Београд 1956; Шнудерл Максо, Згодовина људске области, Љубљана 1950; Шошкић Будислав, Омладински покрет у народној револуцији 1941—1945, Београд 1959; Тајна писма Хитлер — Мусолини 1941—1943, Загреб 1953; Тајни архиви грофа Ђана (1936—1942), Загреб 1952; Тако је рођена нова Југославија, зборник сећања учесника Другог заседања АВНОЈ-а, I—II, Београд 1963; Танасковић Рајко, Питања партизанског ратовања, Београд 1961; Томац Петар, Четврта непријатељска офанзива, Београд 1951; Томац Петар, Пета непријатељска офанзива, Београд 1953; Треће заседање АВНОЈ-а и заседање Привремене народне скупштине 7—26. августа 1945, стенографске белешке, Београд 1946; Туђман Франьо, Рат против рата, Загреб 1957; Туђман Франьо, Стварање социјалистичке Југославије, Загреб 1960; Туђман Франьо, Окупација и револуција, Загреб 1963; Устанак народа Југославије 1941, I—VI, зборник радова, у редакцији Милинка Ђуровића, Београд 1962—1965; Устав ФНРЈ, Београд 1946; Васиљевић Јован, Дејства на Јадрану у народноослободилачком рату, Београд 1957; Војводина у борби, збирка чланака, Нови Сад 1951; Законодавни рад Председништва Антифашистичког већа народног ослобођења Југославије и Председништва Привремене народне скупштине ДФЈ (19. новембра 1944 — 27. октобра 1945), по стенографским белешкама и другим изворима, Београд 1951; Заседање Уставотворне скупштине, 29. новембар 1945 — 1. фебруар 1946. године, стенографске белешке, Београд 1946; Завршне операције за ослобођење Југославије 1944—1945, у редакцији Велимира Терзића, Београд 1957; Зборник докумената и података о народноослободилачком рату југословенских народа, Београд, том I—IX, књ. 1—116, Београд 1949—1965; Зборник докумената санитетске службе у народноослободилачком рату југословенских народа, 1 и 2, Београд 1952; Зборник грађе за историју радничког покрета Црне Горе, I—IV, Титоград 1959—1960; Зборник на документи Антифашистичкото собрање на народно ослободување на Македонија, Скопје 1964; Земаљско антифашистичко вијеће народног ослобођења Хрватске, збирка докумената, Загреб 1964; Зихерл Борис, Стара и нова Југославија, Београд 1945; Злочини окупатора и њихових помагача против Јевреја у Југославији, Београд 1952; Значење Другог засједања АВНОЈ-а за социјалистичку револуцију у Југославији, Загреб 1963; Живковић Душан, Бока и Паштровићи у НОБ, Београд 1963; Жупанчић Ложе, Засавје в пламену народноослободилне борбе, Љубљана 1952.